

Első fejezet: Az ókori iratok keletkezése

A betűszedéses könyvnyomtatás 15. századi föltalálásáig az Újszövetség szövegét – s tulajdonképpen minden egyéb ókori írást is – igen sok fáradsággal, betűről betűre és szóról szóra lehetett csupán másolni és sokszorosítani. Ezért fontos alaposan szemügyre venni a kéziratok keletkezésének és másolásának folyamatát, mivel amellet, hogy az az ókori kultúra kutatásához általában is szükséges, az Újszövetség tanulmányozásához kifejezetten nélkülözhetetlen. A következő oldalakon megvizsgáljuk az ógörög paleográfiának¹ azokat az összetevőit, amelyek elválaszthatatlanok az Újszövetség szövegekritikájától.

I. Az ókori iratok anyagai

Az ókorban agyagtáblákat, követ, csontot, fát, bőrt, különböző fémeket, cserépdarabokat (osztrakonok), papiruszt és pergament (vellum) egyaránt használtak arra, hogy írjanak rá. Mindezen anyagok közül az Újszövetség tanulmányozóit főleg az utóbbi kettő érdekli, mivel az Újszövetség kézíratait szinte kivétel nélkül papiruszra vagy pergamenre írták.

1. A papirusz²

A papirusz sásféle vízínövény, amely sekély vizű, mocsaras területen nő (lásd Jób 8,11: „Felnő-e a nád [a LXX-ban: *papürosz*] mocsár nélkül?”). A mocsaras talajban a papiruszsás vastag gyökere vízszintesen nő, amelyből több, keresztmetszetében háromszög alakú, erős szár nő ki; ennek tövét

rövid, barna levelek fedik. A papiruszok közül a *Cyperus papyrus* a 4-5 méteres magasságot is eléri. A növény szárának csúcsán több füzér, ún. *ernyővirágzat* található apró, barna virágokkal. A papiruszsásnak erős, zöld szára van, ezen belül fut a csontfehér szárbél – ez szállítja a vizet és a tápanyagot a gyökértől a növény csúcsáig.

A papiruszsásnak a mindennapi életben is fontos szerepe volt, több módon is hasznosították. A mai napig fennmaradt néhány, a növény erősebb részéből készített lábbeli, kosár és kötél. Ezenfelül a Kr. e. 5. században élt történetírótól, Hérodotosztól azt is tudjuk, hogy a növény egyes részeit meg lehetett enni, ha azt tűzhelyen jól átsütötték (*Historia* ii. 92). Noha a lakosság a növényt sokféle módon, de mégis ilyen egyszerű célokra használta, a legleleményesebb hasznosítási mód annak fölfedezése volt, hogy írni is lehet rá – s talán ez volt az ókori Egyiptom legnagyobb hatású vívmánya (a Kr. e. III. évezred táján). Annak ellenére, hogy a papirusz a mocsarakban hatalmas tömegben nőtt, a papiruszlapok készítése nagy szakértelmet igényelt. Ráadásul mivel kizárólag a vezető réteg tudott írni és olvasni, papiruszlapokat és -tekerceket csupán néhány, meghatározott helyen levő műhelyben gyártottak.

A papiruszlap elkészítési módjáról az idősebb Plinius is tudósít enciklopédiaszerű *Naturalis Historia* című művében (XIII.xxiii.74–77), azonban az ő beszámolója nem egészen világos és nem teljesen pontos.³ Mégis maradtak ránk papiruszok, illetve ókori egyiptomi festett fali reliefeken is tanulmányozhatjuk a papiruszkészítés ókori módját. Több papiruszkészítést ábrázoló képet – némelyike festett – találtak a thébai nekropolisz területén föltárt sírokban. A Nílust közrefogó, lélekszámát és jelentőségét tekintve pedig közvetlenül Memphisz után következő Théba városának nyugati felén kb. Kr. e. 1540-től kezdve több halotti templomot, illetve síremléket építettek. Egy Puyemre⁴ nevezetű hivatalnok sírjában fennmaradtak képek, melyeken több munkafolyamat látható – bizonyára azokat örökítették meg, amelyekhez a sír tulajdonosa kötődött –, a papiruszaratást is beleértve. Ezen a domborművön három munkást láthatunk egy nádtutajon állva, akik éppen sást gyűjtenek be. Az egyik a tutaj farán állva egy hosszú rúddal irányítja a hajót, a másik – aki a legközelebb áll a papiruszhoz – gyökerestől húzza ki a növényt, míg a harmadik, a legidősebb kötegeli: a bokrétás virágzatot levágja, a tő és a szár azonban megmarad.

1. ábra

Papiruszszedés az ókori Egyiptomban. Két fekete-fehér részlet Norman de Garis Davies, *The Tomb of Puyemrē at Thebes*, 1. kötet (New York, 1922) című könyvének xviii. és xix. színes táblájáról. Figyeljük meg, hogy a csónakot kormányzó férfi hosszú botja Davies könyvében vizuálisan is összekapcsolja a két táblát!

Ugyanezen a domborművön (az 1. ábrán ez látható két részletben) jobbra egy férfit látunk, aki egy köteg papiruszt cipel a hátán társához. Ülő társa a szár egyik végét bal lábujjaival, másik végét bal kezével tartva jobb kezével egy papirusznövény – amelyről már előzőleg levágták a virágzatot – legkülső héját hántja le, talán már éppen a papiruszkészítéshez készíti elő a nyersanyagot.

A sírdomborművön csupán eddig követhetjük a munkafolyamatot; tudjuk azonban, hogy a külső héj eltávolítása után a növényt rövidebb, 40–50 cm hosszúságú darabokra vágták, majd ezt követően annak belsejét keskeny, vékony csíkokra szeletelték. E munkafolyamat alatt a növény még friss és zöld volt.

A papiruszlap elkészítéséhez ezeket a csíkokat egy falapon vagy asztalon függőlegesen egymás mellé helyezték, hogy szélük éppen csak takarta egymást. Ezt követően erre vízszintesen, azaz az előzőekre merőlegesen fektettek egy újabb réteget. A két réteg egymásra nyomva, összeütögetve, a növény természetes nedve által összeragadva szinte összeforrt, egy lappá vált. Ezt a lapot utána préselve szárították ki. Ezután a lap felületét egy erre megfelelő eszközzel, valószínűleg kővel egészen simára dörzsölték, végezetül szélét egyenesre vágva a lapot méretre nyírták. A felső réteget balról jobbra haladva a vízszintes szeletek – rostszálak – adták, az alsó réteg pedig függőleges szálakból állt.

Noha e munkamódszer alapján lehetséges lett volna akár mekkora méretű lapokat készíteni, a lapok mégis általában legföljebb 40 cm hosszúak és 25 cm szélesek voltak. Abban az esetben, ha ennél nagyobb írófelületre volt szükség, több ilyen lapot ragasztottak egymás mellé, ahol a lapok átfedése kb. 0,5 cm volt. A lapokat a papiruszkészítő műhelyben közönséges keményítőpéppel ragasztották össze, s húsz lap adott ki egy tekercset (lásd Plinius, *Naturalis Historia*, XIII.xxiii.77).

Miután az írnok a papiruszkereskedőtől megkapta a még tiszta, íratlan tekercset, akkora darabot vágott belőle magának, amekkorára éppen szüksége volt, akár rövidebb levélhez, akár hosszabb irodalmi műhöz kellett. Ha a tekercs esetleg mégsem volt elegendő, az írnok – magától értetődően – hozzátoldhatott egy másik tekercset is.

2. A pergamen⁵

A pergamenkészítésnek érdekes története van. Az idősebb Plinius szerint (*Naturalis Historia*, xiii.21kk) Eumenész, Pergamon (városállam Kis-Ázsiában, Mízia tartományban) királya volt az, aki révén a pergamen készítése és használata elterjedt. Ez az uralkodó (valószínűleg azonos azzal a II. Eumenésszel, aki Kr. e. 197–159 között uralkodott) elhatározta, hogy egy olyan könyvtárat hoz létre, amely vetélytársa lehet az akkori-ban méltán híres alexandriainak. E törekvése azonban a legkevésbé sem tetszett Ptolemaiosznak, Egyiptom királyának (valószínűleg Ptolemaiosz Epiphánész, Kr. e. 205–182), aki ezért megtiltotta, hogy Egyiptom területéről papiruszt vigyenek ki. Ez a korlátozás készítette arra Eumenészt, hogy kifejlessze a vellum készítésének módszerét, amelyet eredetének helyéről görögül *περγαμηνή*-nek neveztek (ebből származik a magyar *pergamen* szó). Akármit is gondoljunk ennek az eredetmagyarázatnak a részleteiről – hiszen az állatbőrt e célra már jóval Eumenész kora előtt is használták –, a lényeg valószínűleg igaz, nevezetesen: a pergamenkészítést Pergamonban szinte a tökélyre fejlesztették, annak gyártása, majd kivitele révén a város híressé vált, s végső soron maga a termék is innen kapta a nevét.

Am annak ellenére, hogy a pergamen sokkalta tartósabb volt, mint a papirusz, illetve hogy mindkét oldalára lehetett írni, csak néhány századdal később vált széles körben az írás, a könyvgyártás alapanyagává. Körülbelül a Krisztus utáni 4. század elejére tehető, amikor is a könyveknek mint az értékek őrizőinek tartóssága egyre nagyobb súllyal esett latba, hogy a pergamen a legkiválóbb műhelyekből kiszorította a papiruszt, s a papirusztekercs helyére fokozatosan a pergamenlapokból kötött könyv (kódex) lépett. Ez az a század, amikor a nagyszerű görög nyelvű, pergamenlapos Bibliák készültek (a Vaticanus és a Sinaiticus, lásd 78–82. oldal); s pogány szerzők legkorábbi fennmaradt iratainak keletkezését is nagyjából ugyanerre a századra tehetjük. A papirusz mégsem tűnt el teljesen: az Újszövetség egyes kéziratait még az 5–7. században is papiruszra írták.

A pergament vagy vellumot (a két szót általában egymás szinonimájaként használják; egyes szerzők azonban a vellumon kizárólag a fino-

mabb, jobb minőségű pergament értik) szarvasmarha-, juh-, kecske- és antilopbőrből készítették, különösen is fiatalabb állatok bőréből.

A pergamen készítése, ahogy arról Christopher de Hamel részletesen beszámol⁶ (amit itt röviden összefoglalunk), lassú és aprólékos munkafolyamat volt. Az ide vonatkozó egykori útmutatások döntőnek tartják a megfelelő bőr kiválasztását. Miután ez megtörtént, a pergamenkészítő először a szórt távolította el a bőrről. Ez úgy történt, hogy 3–10 napig (hidegben hosszabb ideig) fa- vagy kőkadakba töltött oltott mézben áztatták a bőrt, s a kád tartalmát egy farúddal naponta többször is megkavarták. Ezek után a nedves, csúszós bőroket egyenként kivették, majd szőrös felükkel kifelé egy függőleges fakeretre, a *tímártökére* terítették ki. A pergamenkészítő a töke mögé állva, afölött előrehajolva egy kétkezes kaparókéssel vakarta le a szórt. A bőr még mindig igen nedves és meszes volt. Ezután megfordították, így az eredeti belső került kívülre. A tímár most az előzőekhez hasonlóan a belső felületet tisztította meg a hús, zsír stb. maradékától. A lemaratott és letisztított bőrt ezután két napra friss vízbe áztatták, hogy a még rajta lévő meszet eltávolítsák. Ezzel fejeződött be a pergamenkészítés első, legkevésbé illatos szakasza.

A folyamat második szakasza tulajdonképpen magának a pergamennek a készítése volt. A bőrt fakeretekre feszítve a napon szárították; szögekkel nem lehetett rögzíteni, mivel a bőr száradás közben összehúzódik, s a szög kiszakította volna. Ehelyett a tímár a keretbe fűrt, tetszőlegesen állítható faszegekhez kötött rövid madzagokkal feszítette ki a bőrt. Ehhez körben, a bőr peremén, néhány centiméterre egymástól kisebb kavicsokat vagy sima köveket helyezett el, melyekre ráhajtotta a bőr szélét, majd azokat körbekötve a kidudorodó bütyköket egy-egy kötélrészlettel rögzítette. A kötélrészletek másik végét ezután sorban az egymástól tetszőleges távolságban a fakeretbe rögzíthető faszegekhez kötötte – mígnem végül a kifeszített bőr ugrálószőnyeghez volt hasonlatos.

A bőr most már feszes és gumyszerű, de még mindig nedves volt. A tímár ezek után igen erőteljesen egy olyan fakéssel kezdte kaparni a bőrt, amelynek a közepén volt a nyele. Ezzel a sarló alakú késsel, a *lumellum*-mal – amely a bőrműveseket ábrázoló középkori képeken azok legjellegzetesebb szerszámja – kaparták le alaposan a bőr mindkét oldalát. A munka folyamán a tímár a faszegeket kihúzva újra és újra meglazította a bőrt,

majd miután ismét kifeszítette azt, egy kalapáccsal rögzítette a faszegeket. A bőr mindaddig a kereten maradt, amíg meg nem száradt. A gyorsabb száradás végett a napra is kitehették.

Amikor a bőr teljesen megszáradt, ismét átkaparták, átdörzsölték. Minél finomabb pergament akartak, annál többször dörzsölték. A kora középkorban a kolostorokban készített pergamen még igen gyakran durvára, vastagra sikeredett, a 13. századra viszont már hártavékonyságúra csiszolták a lapokat.

Ezután már ki lehetett húzni a faszegeket. A száraz, vékony pergament a tároláshoz össze lehetett tekerni, vagy elvihették eladni. Valószínűleg a középkor írnokai vagy könyvárusai ilyen „nyers” formában vásárolták meg a *pergamenariustól* a vellumot: az még nem volt megpuhítva, kretával sem csiszolták finomra – így még alkalmatlan volt arra, hogy írjanak rá.

A vellumot vagy pergament egészen a középkor végéig széles körben használták. Az idő tájt az addigi alapanyagokat kiszorítva terjedt el az akkoriban még gyapotból, kenderből vagy lenből készített papír, melyet arab kereskedők hoztak be Kínából Európába. Hogy a papír használata milyen gyorsan terjedt el, nem tudjuk bizonyosan, az viszont tény, hogy a 11. században a bizánci írók már gyakran használják, s a 14. század közepére a legtöbb helyen papírra írnak pergamen helyett. Ennek nagy részét már Nyugat-Európában gyártották, s a vízjelek alapján készítésük idejét egészen pontosan be tudjuk határolni.

3. Tintakészítés

A legáltalánosabb tinta, amellyel papiruszra írtak, vízzel hígított faszénből vagy lámpakoromból készült, amelyhez örölt arab mézgát (gumi-arábikum) adtak – nem túl sokat, csak annyit, hogy a tintát annyira besűrítse, hogy az jobban fogjon. Mivel a szén alapú tinták nem igazán voltak alkalmasak arra, hogy pergamenre írjanak velük, más anyag után kellett nézni. Az új tinta tölgygubacsból és vasszulfátból (más néven zöldgálic) készült. A tölgygubacs üveggolyó nagyságú, gömb alakú daganat, amely a tölgyfa levelein vagy vékonyabb ágain nő. Úgy keletkezik,

hogy a gubacsdarázs a tölgy növekedő rügyébe rakja petéjét, s a fejlődő lárva körül a növény egy lágy, halványzöld színű, almaszerű dudort kezd növeszteni. Amikor ezen belül a lárva teljesen kifejlődik, kirágja a zöld gubót, s elrepül; az így hátramaradó kemény, diószerű burok cserés tölgyssavban gazdag. Ezeket a gubókat darabokra törték, s pár napig esővízben áztatták. Ezek után vasszulfátot adtak a gubacsázalékhoz, s az így keletkezett halványbarna oldat idővel feketévé vált. Végül kis arab mézsgálval besűrítették. A vas-gubacs alapú tinták a kéziratok lapjain levegővel érintkezve még feketébbé váltak.

Jeromos, aki maga nem helyeselte az efféle hivalkodást, beszámol⁷ arról, hogy a különösen igényes kiadványokat arany és ezüstsínű tintával bíborvörös⁸ színű vellumra írták. A közönséges kiadványokhoz fekete vagy barna tintát, a díszítő fejlécekhez és az iniciálékhoz pedig kéket, sárgát vagy (leggyakrabban) pirosat használtak – innen, a „piros”, „vörös” jelentésű latin *ruber* szóból ered a *rubrika* szó is.

II. Az ókori kéziratok mint „könyvek”

A görög-római világban az irodalmi munkák általában papirusz- vagy pergamentekercsen jelentek meg. A papirusztekerceket laponként ragasztották össze, majd az összeragasztott lapokat egy henger formájú tartóra tekerték föl. Ez adott ki egy „könyv”-et, kötetet (latinul *volumen*, melynek jelentése: „ami föl van tekerve”). A papirusztekercs hosszát az határozta meg, hogy még kényelmesen lehessen használni; egy átlagos görög irattekercs ritkán haladta meg a 10 méteres hosszúságot.⁹ Az ókori írók ezért hosszabb műveiket több „könyvre” osztották aszerint, hogy egy tekercsre mennyi fért. Az Újszövetség két leghosszabb könyve, Lukács evangéliuma és az Apostolok Cselekedetei egyaránt megtöltöttek egy átlagos, kb. 10 méter hosszúságú tekercsset. Kétségtelenül részben ez az oka annak, hogy Lukács két részre osztotta művét.

Az így keletkezett tekercsen az írás egymás melletti, egyenként 5–8 cm széles oszlopokban helyezkedett el. Az oszlopok magasságát – amelyek a tekerccsel párhuzamosak voltak – természetesen az határozta meg, hogy mekkora tekercsre írták, így az változó volt. Nem túl gyakran az

is előfordult, hogy a tekercsnek mindkét oldalára írtak (lásd Jel 5,1), ezt *opisztoográfiának* hívták.

A tekercset viszonylag körülményesen lehetett használni. Két kézzel kellett tartani, hogy kinyithassák vagy „lapozhassák”. Ráadásul a keskeny oszlopoknak mindig az olvasó látószögében kellett lenniük, olvasás után pedig vissza kellett csavarni. Athéni vázafestmények¹⁰ bemutatják, hogy az olvasóknak milyen nehézségekkel kellett megküzdeniük egy tekercs olvasása során, az idős Verginius Rufus pedig csipőjét törte, miközben lehajolt, s megpróbált fölvenni egy leesett tekercset (Plinius, *Levelek* 2.1.5).

Ezenfölül a keresztyén közösség hamar rájött arra, milyen körülményes és fáradságos lehet egy-egy ígehelyet megtalálni egy tekercsre írt szent iratban. A 2. század elején (vagy talán már az 1. század végén) az egyházban elterjedt a *kódex*, vagyis egy lapozható könyvféle használata. A kódex úgy készült, hogy több papiruszlapot középen kettéhajtottak, s azokat összefűzték. A keresztyének fölfedezték ennek számos előnyét a tekercsrel szemben: (1) lehetővé tette a négy evangéliumnak és Pál leveleinek egy könyvbe kötését, amely így sokkal rövidebb volt, mintha mindet külön tekercsen tárolták volna; (2) lehetővé tette bizonyos szakaszok gyors kikeresését; (3) sokkal könnyebben lehetett a lap mindkét oldalára írni, így az elkészítés költségei is csökkentek. Talán nem alaptalan az a vélekedés, mely szerint a pogánykeresztyének, akik irataik készítése során már korán átvették a kódexformát, azzal a kifejezett céllal tették ezt, hogy így is elhatárolják az egyház gyakorlatát a zsinagógai gyakorlattól, amelyben az ószövetségi iratok tekercsként való továbbadása volt megszokott.¹¹ Más tudósok szerint a kódexforma keresztyének közötti elterjedése néhány különösen is jelentős szent irat – mint Márk evangéliuma, a négy evangélium együttesen, vagy akár Pál levelei – hatásának köszönhető, amely aztán a teljes hagyományt is meghatározta.¹²

Akárhogy is történt, egyértelmű, hogy a keresztyének voltak azok, akik korán elfogadták és népszerűsítették a kódexet, előnyben részesítve azt a tekercsrel szemben. Miközben a 2. században keletkezett, máig fennmaradt 871 görög nyelvű pogány kézirat közül – legyen szó irodalmi vagy tudományos műről – csupán 14 az, amely kódex formátumban íródott, ugyanakkor az ebből az időből rendelkezésre álló keresztyén papiruszok mindegyike (szám szerint tizenegy) kódex. A Kr. u. 400 előtt, vagy nem

sokkal azután keletkezett 172 bibliai kézirat vagy kéziratföredék közül 158 kódexekből való, s csupán 14 található tekercsen. Ugyanezen időszak alatt a kódexformát a Biblián kívüli keresztyén irodalomban is előnyben részesítették; 118 ilyen szövegből 83 kódexből származik, s a fennmaradó 35 tekercs.¹³ Úgy tűnik tehát, hogy a keresztyén írók figyelemre méltóan egységesek a tekintetben, hogy a legkorábbi időktől kezdve a kódexet részesítették előnyben.

Gyakran rámutattak, hogy mennyivel gazdaságosabb volt tekercs helyett kódex formában készíteni a könyveket, de csupán mostanában számolták ki pontosan, hogy ez számszerűleg mennyit is jelent. Skeat szerint ha tekercs helyett kódexbe írtak, a papirusz árából nagyjából 44%-ot lehetett megtakarítani. Abban az esetben, ha a könyvet hivatásos írnok készítette, akinek természetesen mindkét esetben ugyanannyit kellett írnia, a munkadíj és az alapanyag költsége 26%-kal lett kevesebb.¹⁴

A pergamennek a papiruszal szembeni előnyei ma is nyilvánvalóak. Sokkal erősebb és tartósabb volt a papirusznál. Ezen túl a pergamennek mindkét oldalára lehetett írni, miközben a papirusz „hátsó” oldala, ahol a szálak függőlegesen húzódtak, erre kevésbé volt alkalmas. Másfelől azonban a pergamennek is voltak hátrányai. Például a pergamenlap szélei könnyen gyűrődtek, ráncolódtak, illetve egyenetlenné, érdessé válhattak. Ráadásul Galénosz, a híres 2. századi görög orvos szerint a pergamen sima, fényes felülete sokkal inkább rontja a szemet, mint a papirusz, amely nem veri vissza annyira a fényt.

Euszebiosz, a palesztinai Cézareában élt elismert keresztyén tudós *Konstantin élete* című művében följegyzi, hogy a császár 50 pergamenre írt Biblia-kéziratot rendelt. Kr. u. 331 körül ugyanis, amikor Konstantin a Konstantinápolyban építendő új templomok számára a Szentírás pontos másolatait szerette volna elkészíttetni, azzal fordult Euszebioszhoz, hogy haladéktalanul intézkedjék „ötven Szentírás-másolat” elkészítéséről, amelyek „a legfinomabb pergamenre, könnyen olvashatóan, kényelmesen hordozható méretben, a legjobb képzett írnokok (καλλιγράφοι) által, azok legjobb tudása és igyekezete szerint készíttessenek”.¹⁵ Ezt a rendelkezést követően, folytatja Euszebiosz, „a lehető legrövidebb időn belül elvégeztük a munkát, elküldtük neki e lenyűgöző és aprólékosan kidolgozott, háromszoros és négyszeres formában írt köteteket”.¹⁶

Számos tudós gondolja azt, hogy a Biblia két legkorábbi fennmaradt pergamenre írt kézírata, nevezetesen a Codex Vaticanus és a Codex Sinaiticus (bemutatásukat lásd a 2. fejezetben) e Konstantin által rendelt példányok közül származhatnak. Rámutattak, hogy Euszebiosz különös megjegyzése, ti. „háromszoros és négyszeres formában írt”, pontosan ráillik e két kódexre, ugyanis azokon az írás három, illetve négy oszlopban található. Mindemellett azonban egy-két érv a Codex Vaticanus keletkezési helyeként Egyiptomra mutat, továbbá a két kódex szövegtípusa nem hasonlít Euszebioszéra. A legtöbb, amit teljes bizonyossággal állíthatunk, hogy a Codex Vaticanus és a Codex Sinaiticus kétségtelenül hasonlít azokra, amelyek másolásával Konstantin Euszebioszt megbízta.

III. Az ókori írnokok és munkájuk

Amikor az írnok papiruszra írt, a papiruszlap elülső (*recto*)¹⁷ oldalának vízszintes szálaít sorvezetőként használhatta az írás során. Ha viszont pergamenre írt, először is egy tompa hegyű írószerszámmal halványan bevonalmazta azt, nemcsak vízszintes vonalakat, hanem kettő vagy akár több függőlegest is húzva, kijelölve így a sorszéleket és az oszlopok helyét. Számos kéziratban ezek a vonalak ma is láthatók, a vellum bevonalazásának kiindulópontjaival egyetemben, amelyeket az írnok tűszúrással jelölt meg.¹⁸ A különböző írnoki iskolák többféle vonalazást használtak, így a vonalazás mintájából kiindulva, azokat a már ismert eredetű iratok mintájával összehasonlítva a tudósok ma alkalmanként képesek azonosítani az újonnan megtalált kéziratok származási helyét.¹⁹ Mivel a vellum egykor szőrös oldala sötétebb a másiknál, úgy találták, hogy az olvasás kellemesebb, ha az egymással szemben lévő oldalak ugyanolyan színűek, s az ívek nem „sorban”, egymásra téve következnek: így a „szőrössel” szemben is „szőrös” állt – akárhol is nyitották ki a könyvet.²⁰

Az ókorban nagyjából kétféle görög írásmód létezett: a hivatásos másoló által írt és a *kurzív* (folyó) írás. E két írásmód mindig egymás mellett, egy időben létezett; a kettő közül a hivatásos másoló által írt a hagyományosabb, a kurzív viszont az igényeknek és a divatnak megfelelően igen gyorsan változhatott, írásjeleivel akár kiszorítva a hivatásos másoló rajzolta

betűket. A kurzív, azaz a „folyó” írással gyorsabban lehetett írni, s ezt főleg nem irodalmi, hétköznapi célokra használták: leveleket, számlákat, nyugtákat, beadványokat, okiratokat s ehhez hasonlókat írtak ily módon. A gyakran használt szavak összevonása vagy rövidítése (például határozók vagy bizonyos előjárósók esetében) is megszokott volt.²¹ Az irodalmi művekben inkább a kidolgozott, hagyományos írásmódot használták, melynek betűit sokkal kifinomultabban, gondosabban, egyen-egyenként, egymástól külön vetették „papírra” – mintha ma csupa nagybetűvel, *capitalissal* írnánk (nem *uncialissal*, amely a latin írásban meghatározott betűt jelent, a görögben viszont nem ilyen pontos a jelentése).²²

A hivatásos másoló általi írást tovább csoportosíthatjuk *maiusculusokra* és *minusculusokra*: a *maiusculusok* – amelyen belül megkülönböztetjük a kapitális és a korai kurzív jeleket – azok a betűk, amelyek nagyjából két (képzeltbeli) párhuzamos vonal között álltak (ezt a jelenséget *kétvonalúságnak* hívják). A későbbi kurzív írásban számos írásjel kapott alsó vagy felső szárat, amelyet utána a „hivatásos” írásban is használtak. Ezeket az írásjeleket hívják *minusculusoknak*: azt az írást, amelyben a betűk teste továbbra is két belső vonal között áll, de azok szára két külső (alsó-felső) vonalig ér (*négyvonalúság*). Gyakorlatilag azonban mindkét esetben egyetlen vonalat húztak meg: azt, amelyiken a betűk álltak, vagy amelyen Kr. u. 1000 után a görögben függtek.

A görög kézírás legszebb példái a 3. és 6. század között írt klasszikus és bibliai kéziratok. Az idő múlásával a „hivatásos” írás stílusa romlásnak indult, a betűk kövérré és otrombává váltak. A 9. század kezdete táján viszont a betűk újjászületését láthatjuk: a betűket kisebbé, gyorsabban írhatóvá alakították a könyvmásolás meggyorsítása érdekében.²³ A kurzív írás ezen módosított változata majdhogynem egyszerre terjedt el a görög világban, noha néhány liturgikus művet még egy-két évszázadig továbbra is *maiusculus* írással írtak. Így a kézírás két, igen pontosan meghatározható csoportra vált szét, a korábban létező *maiusculus* írásra (lásd 2. ábra), és a későbbi *minusculusra* (lásd 3. ábra).

ΑΑΛΛΑ ΕΠΙΕΣΕΝ Ε	ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΝΗΡΟΥ
ΠΙΤΑ ΠΕΤΡΩΔΗ	ΤΑ ΙΑΥΤΟΙΣ ΗΠΙ-
ΠΟΥ ΥΚΕΙ ΧΕΝ ΠΗ	ΦΗΤΙΑ ΗΣΑΙΟΥ Η
ΠΟΛΛΗ ΚΑΙ ΕΥΘΕ	ΛΕΓΟΥΣ ΑΑΚΟΗ
ΩΣ ΕΞΑΝΕΤΙΛΕΝ ΑΙ	ΑΚΟΥΣΕΤΕ ΚΑΙ Ψ
ΑΤΟΜΗ ΕΧΙΝ ΚΑΙ	ΜΗ ΣΥΝΗΤΕ ΚΑΙ
ΓΗΣ Η ΛΙΟΥ ΔΕ ΑΝΑ	ΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΒΑ-
ΤΙΑΝΤΟΣ ΕΚ ΧΥΜΑ	ΨΗΤΕ ΚΑΙ ΙΟΥ ΜΗ
ΤΙΣ Η ΚΑΙ ΙΑΤΟ	ΔΗΤΕ ΕΠΑΧΥΝΗ Η
ΜΗ ΕΧΕΙΝ ΡΙΖΑΝ	ΓΑΡ Η ΚΑΡΔΙΑ ΤΟΥ
ΙΗΡΑΝΘΗ	ΛΛΟΥ ΤΟΥΤΟΥ ΚΑΙ
ΑΑΛΛΑ ΕΠΙΕΣΕΝ Ε	ΤΟΙΣ ΩΣΙΝ ΑΥΤΩ
ΠΙΤΑ ΣΑΚΑΝΘΑΣ	ΒΑΡΕΩΣ Η ΚΟΥΣ
ΚΑΙ ΑΝΕΒΗΣΑΝ	ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΟΦΘΑ
ΑΚΑΝΘΑΙ ΚΑΙ ΕΠΗ	ΜΟΥΣ ΑΥΤΩΝ ΕΝ
ΣΑΝ ΑΥΤΑ	ΜΥΣΑΝ ΜΗ ΠΟΤ
ΑΑΛΛΑ ΕΠΙΕΣΕΝ Ε	ΙΩΣΙΝ ΤΟΙΣ Ο
ΠΙΤΗΝ ΓΗΝ ΤΗΝ Η	ΦΘΑΛΜΟΙΣ ΚΑΙ Η
ΛΗΝ ΚΑΙ ΕΙΔΙΔΟΥ	ΦΩΣΙΝ ΑΚΟΥΣΩΣ
ΚΑΡΤΙΟΝ ΟΜΕΝ Ε	ΚΑΙ ΤΗ ΚΑΡΔΙΑ
ΚΥΣΤΟΝ Ο ΔΕ ΕΣΤΗ	ΣΙΝ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΡ
ΤΩΔΕ ΚΟΕΧΩΝ	ΨΩΣΙΝ ΚΑΙ ΙΑ
ΩΤΑ ΑΚΟΥΕΤΩ	ΑΥΤΟΥΣ
ΚΑΙ ΠΡΟΣ ΕΛΘΕΝ	ΥΜΩΝ ΔΕ ΜΝΟΝ

2. ábra

Görög maiusculus írás (a Codex Sinaiticusból), 4. század; az oszlopok szélessége kb. 5,7 cm).

A. oszlop: Mt 13,5-10, αλλά δε επεσεν επι τα πετρωδη οπου ουκ ειχεν γην | πολλην και ευθε|ως εξανετιλεν δι|α το μη εχιν βαθος | γης ηλιου δε ανα|τιλαντος εκαυμα|τισθη και δια το | μη εχειν ριζαν εξηρανθη αλλά δε επεσεν επι τας ακανθας| και ανεβησαν αι | ακανθαι και επνι|ξαν αυτα | αλλά δε επεσεν επι την γην την κα|λην και εδιδου | καρπον ο μεν ε|κατον ο δε εξηκον|τα ο δε λ ο εχων | ωτα [az akouein a baloldali lapszélről beszúrva] ακουετω | και προσελθοντες|| B. oszlop: Mt 13,14-16, και αναπληρου|ται αυτοις η προ|φητια ησαϊου η | λεγουσα ακοη | ακουσετε και ου | μη συνητε και | βλεποντες βλε|ψητε και ου μη ι|δητε επαχυντη | γαρ η καρδια του | λαου τουτου και | τοις ωσιν αυτων | βαρεως ηκουσαν | και τους οφθαλ|μους αυτων εκαμ|μυσαν μηποτε | ιδωσιν τοις ο|φθαλμοις και τοις | ωσιν [a sorok között αυτων | ακουσωσιν | και τη καρδια συνω|σιν και επιστρε|ψωσιν και ιασομε | αυτους | υμων δε μακαρι. Az eusebioszi kánon számjelzések (lásd 43-44. old.) az oszlopok között vannak föltüntetve ($\begin{smallmatrix} \rho\lambda\delta \\ \epsilon \end{smallmatrix} = \begin{smallmatrix} 134 \\ 5 \end{smallmatrix}$).

ΥΜΕΙΣ ΑΥΤΟΙΣ ΑΦΑΝΤΟΣ	ΟΙ ΚΑΙ ΡΩΘΚΙΝΕ.
ΕΓΓΕΝΕΤΟ ΑΠ' ΑΥΤΩΝ.	ΙΙΣΙ ΛΙΟΙΣ ΑΥΤΩΣ
ΚΑΙ ΕΙΠΟΝ ΠΡΟΣ ΑΛ	ΚΑΙ ΕΚ ΤΩΝ ΜΑΘΗ
ΛΛΟΥΣ. ΟΥΧΙ Η ΚΑΡ	ΤΩΝ ΑΥΤΟΥ ΔΥΟ ΚΑΙ
ΔΙΑ ΗΜΩΝ ΚΑΙ ΟΜΕ	ΕΒΜΥΣΤΑΣ ΤΟΙΣ Υ
ΜΕΝ ΕΝ ΗΜΙΝ. ΩΣ Ι	ΡΙΣΑΤΕ ΩΤΙ. ΛΕΓΕΙ
ΛΑΛΕΙ ΗΜΙΝ ΕΝ ΤΗ	ΙΔΙΟΙΣ ΑΥΤΟΥ ΤΟΥ
ΩΣ ΚΑΙ ΩΣ ΔΙΗΝΟΥ	ΚΑΙ Η ΚΟΥΣΑΥΤΟΥ
ΕΜΙΝ ΤΑΣ ΓΡΑΦΑΣ;	ΟΙ ΔΥΟ ΜΑΘΗΤΑΙ ΛΑ
ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΑΝΤΕΣ ΑΥ	ΛΟΥΝΤΟΣ. ΚΑΙ Η ΚΟ
ΤΗ ΤΗ ΩΡΑ ΥΠΕΣΤΡΕ	ΜΟΥΣΙΝ ΤΟΙΣ Υ
ΨΑΝ ΕΙΣ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ.	ΑΡΑΦΕΙΣ ΙΣΤΙΝ ΑΙ
ΚΑΙ ΕΥΡΟΝ ΣΥΝΗΘΡΟΙ	ΣΟΜΕΝ ΟΣΑΙ ΤΗΣ
ΙΣΜΕΝΟΥΣ ΤΟΥΣ	ΑΙΟΛΟΥΘΟΥΝΤΕΣ

3. ábra

Görög minusculus írás (303. lektionárium, 12. század; az oszlopok tényleges szélessége kb. 8,2 cm).

A. oszlop: Lk 24,31-33, καί αὐτὸς ἀφαντός | ἐγένετο ἀπ' αὐτῶν. | καὶ εἶπον πρὸς ἀλλήλους. οὐχὶ ἡ καρδία ἡμῶν καιομένη ἦν ἐν ἡμῖν. ὡς ἐλάλει ἡμῖν ἐν τῇ ὁδῷ καὶ ὡς διήνοιγεν | ἡμῖν τὰς γραφάς; | καὶ ἀναστάντες αὐτῇ τῇ ὥρᾳ ὑπέστρεψαν εἰς Ἱερουσαλὴμ. καὶ | εὗρον συνηθροισμένους τοὺς ἔνδεκα || B. oszlop: Jn 1,35-38, τῷ καιρῷ ἐκείνῳ. εἰσῆλθει ὁ ἰωάννης | καὶ ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ δύο. καὶ | ἐμβλέψας τῷ ἰησοῦ περιπατοῦντι. λέγει. | ἴδε ὁ ἄμνος τοῦ θεοῦ. | καὶ ἠκούσαν αὐτοῦ | οἱ δύο μαθηταὶ λαλοῦντος. καὶ ἠκολούθησαν τῷ ἰησοῦ. στραφεῖς ὁ ἰησοῦς καὶ θε|ασάμενος αὐτοῦς | ἀκολουθοῦντας.

A *minusculus* írás előnyei vitathatatlanok. A *minusculus* betűk, ahogy nevükből is következik, kisebbek a *maiusculusoknál*, így az írás is sokkal tömörebb. Ha tehát *minusculusokat* írtak, kevesebb pergamenre volt szükség, így takarékosabb megoldás is volt. Sőt, az így írt művek kevésbé voltak terjedelmesek, így könnyebb volt forgatni, mint egy nagyméretű kéziratot. Ezenfölül a *minusculus* betűket gyorsabban lehetett írni, mint a *maiusculusokat*, ebből következően gyorsabban és olcsóbban lehetett kéziratokat készíteni.

Nyilvánvaló, hogy ennek az írástílus-változásnak mélyreható következményei voltak a görög nyelvű irodalom hagyományozásában. Reynolds és Wilson szerint:²⁴

A régi unciális könyvek átírását a kilencedik század tudósai végezték el. Nagymértékben nekik köszönhető, hogy a (klasszikus) görög irodalmat még mindig olvashatjuk, mivel majdnem minden (ide sorolható) szerző szövege végső soron egy vagy több ilyen, ebből a korból, vagy kicsit későbből származó *minusculusokkal* írt kéziraton alapszik, amelyeket a későbbiekben lemásolhattak; azon iratmennyiség, amely papiruszokon és unciális kéziratokban maradt fenn, csupán apró töredéke ennek.

Ekkor a Szentírás (és egyéb irodalmi munkák) másolatainak a birtoklása csupán kevesek kiváltsága volt. Amikor az irodalmi munkák szinte kizárólag *maiusculus* írásmódban íródtak, ezek az emberek kénytelenek voltak kevés könyvvel is beérni. Ebből következik, hogy a *minusculus* írás általában véve fontos tényező volt a kultúra terjesztésében, ezzel együtt a Szentírásában is. A Szentírás *minusculus* kéziratai számban jóval, tízszeresen haladják meg a *maiusculusokat*, noha koruk miatt a *maiusculusokra* kell inkább tekintettel lennünk (s az eltelt idő következtében a szöveg romlásának is nagyobb volt a valószínűsége), mindazonáltal a fennmaradt példányok közötti különbségeket jórészt annak kell tulajdonítani, hogy a másolás gyorsabbá, könnyebbé, így felületesebbé vált.

A gazdasági válságok idején, amikor a vellum ára az égbe szökött, egyes régi kéziratok pergamenjét újra fölhasználták. Az eredeti írást levakarták és lemosták, a felületét ismét simává varázsolták, s a régi írás helyére új írás került. Az ilyen kéziratot *palimpszesztnek* nevezték (szó szerint „újravakart”, „újrasimított”, a $\pi\acute{\alpha}\lambda\iota\nu$ és $\psi\acute{\alpha}\omega$ szavakból). Az Új-

szövetség mintegy féltucatnyi legfontosabb kézírata közül egy, a Codex Ephraemi rescriptus egy ilyen palimpszeszt. Az 5. században írták, a 12. században vakarták le, s számos lapjára Szent Efraim, a 4. században élt szír egyházatya 38 értekezésének, illetve igehirdetésének görög fordítása került. Bizonyos kémiai eljárással, ultraviola sugárzású fényforrás hatására a ráírtak alatti eredeti szöveg nagy részét el lehet olvasni, noha annak kibetűzése meglehetősen szempróbáló.

Kr. u. 692-ben a Trullói zsinat (más néven a Quinisext zsinat) elfogadott egy kánont (68. számú), elítélve a Szentírás pergamenkézíratainak más célokra való fölhasználását. A kánon, illetve az e rendelkezést megszegőkre kirovando egyéves kiátkozás ellenére e gyakorlat nem szűnt meg, mivel a ma ismert mintegy 310 *maiusculus* kézirat közül 68 palimpszeszt.²⁵

Az ókori görögül írók rendszerint nem hagytak szóközt a szavak és mondatok között (ez a fajta írás a *scriptio continua*), s egészen a 8. századig az ékezeteket, írásjeleket (puntuáció) is elvéve használták.²⁶ Bizonyos esetekben az elválasztás hiányából eredően a mondat értelme nem volt egyértelmű. Ezt egy angol nyelvű példával érzékeltetjük. Ha egybeírjuk: GODISNOWHERE, azt kétféleképpen lehet olvasni („God is now here” – „Isten most itt van”, illetve „God is nowhere” – „Isten sehol sincs”). Mindazonáltal ne gondoljuk azt, hogy az efféle kétértelműség a görög nyelvben túl gyakran fordulna elő.²⁷ A görög nyelvben – csupán néhány kivételtől eltekintve – az a szabály, hogy egy görög eredetű szó kizárólag magánhangzóra (vagy kettőshangzóra), illetve három más-salhangzó (v, ρ, φ) valamelyikére végződik. Továbbá azt sem szabad feltételeznünk, hogy a *scriptio continua* olvasása rendkívüli nehézségeket okozott, mivel az ókorban nyilvánvalóan megszokott volt a hangos olvasás, még ha valaki csupán „magában” olvasott is.²⁸ Ezáltal a szóközők hiánya ellenére az olvasó a saját maga által olvasottakat hangosan kimondva, szótagról szótagra haladva idővel megszokta és megtanulta a *scriptio continua* olvasását.²⁹

A keresztyén írók bizonyos „szent” szavak rövidítésrendszerét is kialakították. Ezek között – melyeket ma *nomina sacrá*-nak neveznek – az olyan gyakran ismétlődő főneveket találjuk, mint θεός, κύριος, Ἰησοῦς, Χριστός és υἱός (amelyeket a szó első és utolsó betűjével rövidítettek); πνεῦμα, Δαυίδ, σταυρός és μήτηρ (az első kettő és az utolsó betűvel rö-

vidítve); πατήρ, Ἰσραήλ és σωτήρ (az első kettő és az utolsó kettő betűvel rövidítve); ἄνθρωπος, Ἱερουσαλήμ és οὐρανός (az első és az utolsó szótaggal jelölve). Hogy az író fölhívja az olvasó figyelmét a *nomen sacrum*-ra, a rövidített szó fölé vízszintes vonalat húzott.³⁰

A *The Cambridge History of the Bible* 2. kötetének "Early Christian Book-Production" című fejezetében Skeat fölhívja a figyelmet arra, hogy a *nomina sacra* a kódex használata mellett „a keresztyén közösségek közötti szervezethez, a lelkiismeretes tervező munkának s az egységes gyakorlatnak a mutatója – márpedig ilyen fajta egységességet eddig nem feltételeztünk”.³¹ Roberts részletesen megvizsgálja,³² hogy a keresztyén iratok kiadásának ezen jellemzői először hol alakultak ki – Rómában, Antióchiában, Alexandriában vagy Jeruzsálemben –, s végül arra a következtetésre jut, hogy a legvalószínűbb hely Jeruzsálem lehetett.

Az egyház korai időszakában a bibliai kéziratokat olyan keresztyének készítették, akik az Újszövetség egy vagy több könyvét saját maguk vagy egyes gyülekezetek használatára másolták. Mivel a keresztyének száma az első századokban nagyon gyorsan gyarapodott, az újabb megtérőknek és gyülekezeteknek egyre több Szentírás-másolatra volt igényük és szükségük. Ennek eredményeként a készítés sebessége gyakran a minőség – a pontosság – rovására ment. Ezenfelül a görögül nem értők számára készítendő fordításoknál többször is megesett (ahogy Ágoston megjegyzi), hogy „bárki, aki szert tett egy görög kézira, s azt gondolta magáról, hogy valamicskét konyít a latinhoz és a göröghöz, akármenyire is hiányos volt tudása, vette a bátorságot, s fordított” (*De doctrina christiana*, II.xi.16).

Amikor azonban a 4. században a keresztyénség államilag is elismertté lett, általánossá vált, hogy „világi” könyvkészítő műhelyek, más néven *scriptoriumok* is másolták az Újszövetség könyveit.³³ Egy ilyen *scriptorium* műhelyében ülve több képzett, keresztyén és nem keresztyén írnok, mind-egyikük előtt pergamen, tollak és tinta, egyszerre írta le, amint a fölolvasó – a lektor – lassan, hangosan olvasta a másolandó irat mintapéldányát.³⁴ Ily módon egy időben annyi másolatot lehetett készíteni, ahány írnok a *scriptoriumban* dolgozott. Ez azt is egyértelművé teszi, hogy ilyen másolási módszerrel szinte elkerülhetetlenek voltak a másolási hibák. Lehet, hogy az írnok figyelme egy pillanatra lankadt, esetleg egy köhécselés vagy egyéb zaj miatt nem hallották tisztán a lektort. Sőt, ha a lektor egy

olyan szót olvasott föl, amelyet többféleképpen is le lehetett írni (például az angol nyelvben ilyenek a *great* és a *grate*, a *there* és a *their* szavak), az írnoknak kellett eldöntenie, melyik illik a szövegösszefüggésbe, s talán a helytelen választotta (ilyen hibákról olvashatunk a 289–290. oldalon).

A nagyobb pontosság érdekében a *scriptoriumok*ban készült könyveket általában egy „korrektor” (διορθωτής) még egyszer átnézte, neki a másolás során ejtett hibák javítása volt a mestersége. Az ő jegyzeteit, javításait a kéziratokban a más kézírás vagy a tinta eltérő színe miatt lehet fölismereni.

A *scriptorium* által egy bizonyos munkával megbízott írnokokat aszerint fizették, hogy hány sort írtak. Egy sor eredetileg egy verssor hosszúságú volt, legyen az egy homéroszi hexameter vagy egy jambikus trimeter. Ha prózai munkát másoltak, egy sort *sztikhosznak* neveztek, amely 16 (esetleg 15) szótagból állott, s ez határozta meg egy kézirat piaci értékét is (ti. hogy milyen hosszú volt). Diocletianus császár Kr. u. 301-ben rendeletben rögzítette az írnokok illetményét, száz első osztályú sorért huszonöt, míg ugyanennyi másodosztályúért 20 dénár járt (hogy mi alapján számított valami első vagy másodosztályúnak, azt nem említi).³⁵ Rendel Harris számításai szerint egy teljes Biblia – mint például a Codex Sinaiticus – elkészítése körülbelül 30 000 dénárból jött ki, amely a gyors infláció ellenére is jelentős összeg volt.³⁶

A *sztikhometrikus* számítási mód egy kézirat pontosságának körülbelüli ellenőrzésére is szolgált, mivel azok az iratok, amelyek sorszáma nem egyezett az eredetiével, nyilvánvalóan hibás másolatok voltak. Természetesen az efféle számításokkal a legkevésbé sem lehetett minden hibát kiszűrni, csupán a hosszabb betoldások vagy hiányok fölismerése vált így lehetővé. Azon evangéliumi kéziratokban, amelyeket *sztikhometrikus* formában írtak, s tartalmazznak ilyen irányú számítást, a leggyakrabban kerek számokkal adták meg a sorok számát; így Máté evangéliuma körülbelül 2600, Márk evangéliuma 1600, Lukács evangéliuma 2800, János evangéliuma pedig nagyjából 2300 sort tartalmaz. Ha ennél pontosabban kell meghatároznunk, ezek a számok: 2560, 1616, 2750 és 2024, s ebben benne foglaltatik például a Mk 16,9–20, és hiányzik a Jn 7,53–8,11.

Később, a bizánci korban, a könyveket szerzetesek másolták. Szemben az üzleti vállalkozásként működő *scriptoriumokkal*, a monostorokban nem volt „termelési kényszer”, s nem a mennyiség, hanem a minőség

4. ábra. Egyiptomi írnok mészkőből készült szobra, Louvre, Párizs.

vált elsődlegessé. Így a lektor diktálásának egyidejű lejegyzése helyett az egyes szerzetesek gyakran külön-külön dolgoztak cellájukban, így másolva a Szentírást és más könyveket, akár saját maguknak, akár a monostor jótevőjének. Az efféle másolási-sokszorosítási módszer kizárt bizonyos, a diktálásra jellemző tévedési lehetőségeket, viszont számos egyéb körülmény nehezítette a tökéletes, minden részletében pontos munkát. A másolás folyamata négy alapvető munkaszakaszt ölelt föl: (1) a másolandó sor vagy mondat (az ókorban kétségtelenül félhangos) fölolvását, (2) a fölolvastak megjegyzését, (3) a megjegyzettek diktálását (akár magában, akár félhangosan), végül (4) magát a másolást. Noha minderre szinte egyidejűleg került sor, a kimerült vagy álmos írnok fáradt elméje mégis elég lehetőséget hagyott a tévedésre, amelynek eredményeképpen rendkívüli elírások születtek (erre példákat találunk a 292–293. oldalon).

Ráadásul amíg fel nem találták a töltőtollat, az írnok kénytelen volt időről időre belemártania tollát a tintába.³⁷ Az a körülmény, hogy másolás közben a másolónak újra és újra meg kellett ily módon szakítania a figyelmét, szintén magában hordozta az elírás, a tévedés lehetőségét.³⁸

A tévedést kiváltó sokféle lélektani tényező mellett fiziológiai és külső tényezők szinte teljességgel kizárták a tökéletes munka lehetőségét. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a másolás munkája önmagában véve igen fáradságos és testet-lelket próbáló tevékenység volt, egyrészt azért, mert megfeszített és lankadatlan figyelmet igényelt, másrészt mert a görcsös testtartás a test izmait igencsak igénybe vette. Ma már talán furcsának tűnhet, de az ókorban egyáltalán nem volt megszokott írás közben asztalhoz telepedni. Mind irodalmi,³⁹ mind művészeti⁴⁰ bizonyítékok alátámasztják, hogy egészen a kora középkorig az írnokok vagy álltak (ha viszonylag rövidebb szöveget kellett leírniuk), vagy zsámolyra esetleg padra ültek (vagy a földre), a tekercset vagy kódexet pedig a térdükre fektették (lásd a 4. ábrát).⁴¹

Nem szükséges bizonygatni, hogy az ilyen testhelyzet sokkal megterhelőbb volt, mint ha asztalnál vagy írópadnál ültek volna, bár még ez utóbbi is igen kimerítő lett volna hónapokon át napi hat órán keresztül⁴² – az írnok ugyanis ennyit dolgozott.

A kéziratok másolásának keserves voltáról valamennyit megtudhatunk azokból a záradékokból, megjegyzésekből, amelyeket nem túl gyakran maguk az írnokok jegyeztek le a könyv végén. Egy igen jellemző kolofon, amelyet számos Biblián kívüli kéziratban megtalálhatunk, szókimondóan fogalmazza meg, amit minden írnok tapasztalt: „Aki soha nem írt, azt gondolja, nem munka az; s noha csak három ujj fogja a tollat, mégis az egész test megfeszül.” Számos kézirat végén tűnik föl az a hagyományos megjegyzés, amely a másolás hosszadalmas munkájának fiziológiai hatásait írja le: „Az írás meghajtja a hátat, a bordákat a gyomorba szúrja, s kimeríti az egész testet.” Az evangéliumok egyik örömei kéziratóban a kolofonból kiderül, hogy miközben odakint hóvihar tombolt, az írnok tintája befagyott, a keze olyannyira elgémberedett, hogy a tollat is elejtette! Egyáltalán nem meglepő, hogy egy többféle kézirat végén is visszatérő záradékban a következő összehasonlítás szerepel: „Ahogy az utazó örül annak, amikor ismét meglátja otthonát, úgy a könyv befejezése is örömet szerez annak, aki (megírásán) fáradozott.” Más kéziratok az öröm kifejezésével zárulnak: „Vége a könyvnek – Istennek hála érte!”

Azonban az írnokok nagy része, komolyabb megfontolásokból kiindulva, kétségtelenül többre tartotta a Szentírást másolásából eredő hasznot a másolás hosszú órái közben tapasztalt kényelmetlenségeknél. Ennélfogva

Cassiodorus, ez a kiemelkedő szónok-filozófus, a keleti-gót uralkodók minisztere, aki később szerzetesnek állt, s Vivarium monostorát – amely latin nyelvű írástörténeti iskolájáról nevezetes – alapította, hosszasan vall a hűséges írnok által nyerhető lelki áldásokról:

Az isteni Írásokat olvasva (az írnok) a maga elméjét is üdvösen pallérozza, az Úr útmutatásait azok lemásolásával messzi vidékekre juttatja el, és sokak számára teszi elérhetővé. Micsoda boldog erőfeszítés, micsoda dicsérendő foglalatosság ígét hirdetni a kéz munkája által, fölszabadítani a nyelvet az ujjakkal, nyugtató szabadulást hozni a halandóknak, s küzdeni az ördög csalárd mesterkedései ellen – tollal és tintával! Az Úr minden leírt szava a sátánt sebzi meg. Így, noha ő maga sehová sem mozdul, az írnok mégis távoli vidékekre jut el az általa leírt szavak áldásait hintve. Az ember megsokszorozza a mennyei szavakat, s bizonyos értelemben, ha bátorkodhatom ezt egyáltalán kimondani, a három ujj, amellyel a tollat fogja, a Szentháromságot van hivatva kifejezni. Ő, dicsőséges látvány azoknak, akik gondosan figyelmeznak rá! A szélsőes nádtoll leírja a szent szavakat, így vágva vissza a Gonosznak, aki ugyanezt a nádat verette az Úr fejéhez az ő szenvedése során.⁴³

Az ókori iratok másolása során adódó nehézségek fényében még inkább figyelemre méltó az az igen magas színvonal, amelyen a legtöbb írnok dolgozott. Tény, hogy a legtöbb kéziratban a betűk mérete és a sorvezetés meglepően egységes formát mutat még egy hosszú irat esetében is.

A nagyfokú hatékonyság és pontosság érdekében a szerzetesi scriptoriumokban az írnokok munkáját szabályokba foglalták, amit be is tartattak. A következőkben a nevezetes konstantinápolyi Studium monostorának szabályzatából említünk néhány példát. Kr. u. 800 körül a monostor vezetője, Studita (Szent) Teodor, aki maga is magasan képzett és szépen író írnok volt, a monostor házirendjében számos büntetést helyezett kilátásba azon szerzetesek számára, akik a kéziratokat figyelmen kívül másolták.⁴⁴ Azt a szerzetest, aki annyira belefeledkezett a másolandó olvasásába, hogy elfeledkezett a másolásról, kenyérre és vízre fogta. A szerzeteseknek pergamenjüket mindig rendesen és tisztán kellett tartaniuk, 130 penitencia terhe mellett. Ha bárki engedély nélkül elvette más *quaternion*-ját (a bevonalezott és összehajtott pergament nevezték így), 50 penitencia volt a jussa. Ha valaki több tintaragasztót töltött ki, mint

amennyire éppen szüksége volt, s az megszáradt, szintén 50 penitenciát róttak ki rá. Ha az írnok dühében eltörte a tollat (esetleg miután véletlenül elrontott egy már majdnem tökéletesen befejezett oldalt), 30 penitencia volt a büntetése.

További kolofonikus (záradéki) megjegyzések

A már idézett kolofonmegjegyzések mellett, amelyek közvetve vagy közvetlenül, de a könyvmásolás nehézségeire utalnak, számtalan más hangvételi kolofonokat is találunk. Némelyikből megtudhatjuk a másoló nevét, alkalmanként pedig a másolás helyét és idejét is. Az ilyen adatok a paleográfus számára nagy jelentőséggel bírnak a kéziratok háttérének és az egymáshoz való kapcsolatuk kiderítésében.⁴⁵

Néhány kolofon áldás, imádság, vagy éppenséggel egy ehhez hasonló imádságra való fölhívás: „Aki ezt mondja, »Isten, áldd meg az írnokot«, Isten megáldja azt.” A következő imádságot egy 862-ben másolt zsolttár záradékként találjuk:

ἔλεως τῷ γράψαντι, κύριε
σωφία τοῖς ἀναγινώσκουσι,
χάρις τοῖς ἀκούουσι,
σωτηρία τοῖς κεκτημένοις ἀμῆν.

Légy irgalmas az írnokhoz, ó, Uram,
adj bölcsességet az olvasónak,
légy kegyelmes a hallgatóhoz,
adj üdvösséget [a kódex] tulajdonosának! Ámen.

Egy hosszabb imádság, amelyet egy kopt-arab nyelvű evangéliumi kézirat végén találunk, a következő:

Ó, olvasó, szeretettel bocsáss meg nekem, hogy írni merésztem, s tévedéseimet ne ródd föl nekem, szolgáljanak azok is javadra... Nincs írnok, ki ne volna halandó, de amit kezével leírt, örökké megmarad.

Ne írj le semmit azon kívül, amit magad is örömmel látsz a föltámadás napján... Adja az Úr Isten Jézus Krisztus, hogy ez a megszentelt másolat megmentse annak a bűnösnek a lelkét, aki írta!⁴⁶

Néhány kéziratban átokmondó záradékot találhatunk, melyet a mai lopás elleni biztosításnak megfelelő céllal fogalmaztak meg. Például egy 12. századi, az evangéliumokat tartalmazó görög nyelvű misekönyvben – amelyet ma a Princetoni Teológia könyvtárában őriznek (3. ábra) – található kolofon fölhívja a figyelmet arra, hogy a kötetet az alexandriai Szent Sába gyülekezetének ajándékozták: „Ezért senki nem kapott Istentől hatalmat arra, hogy bármilyen indokkal elvegye azt. Aki megszegei ezt, Isten örökkévaló és hatalmas erejű igéjének haragja alatt lesz. Gregorius, aki Isten kegyelméből pátriárka, írta ezt.”⁴⁷

Kevésbé hivatalos megfogalmazásúak azon párbeszédfirák, amelyeket alkalmanként a kézirat végén vagy az irat lapszélein találhatunk. Noha az írnokoknak a scriptoriumban tilos volt egymáshoz szólniuk, akik ezt semmiképpen sem tudták megállni, igen körmönfont módját találták meg annak, hogy „szót váltsanak” egymással. Ez tulajdonképpen úgy történt, hogy rövid megjegyzéseket firkantottak az éppen másolt lap szélére, s megmutatták ezt a szomszédjuknak. Cassiodorus Zsoltárok könyvéhez írt kommentárjának 9. századbeli latin kéziratának lapszélein számos hétköznapi, ír nyelven írt megjegyzést olvashatunk. Például: „Hideg van ma.” „Hát persze, tél van.” „Elég gyenge a lámpa fénye.” „Ideje volna dolgozni.” „Ej, ez a vellum elég durva!” „Ez ám a vékony vellum!” „Olyan kedvetlennek érzem magamat, nem tudom, mi van velem.”⁴⁸

Hogyan történhetett meg, hogy a scriptorium vezetője megengedte szerzeteseinek egy kézirat elcsúfítását ilyen lényegtelen dolgokkal? Talán úgy esett meg, hogy a kéziratot egy, az európai szárazföldön található monostorban készítették, ahol az illetékesek nem tudtak írni, ennél fogva az ír anyanyelvű írnokok úgy érezték, büntetlenül kijátszhatják őket. Ha megkérdezték tőlük, mit írtak, az írnok idézhetett valamiféle kegyes, latin nyelvű mondatot az előző lapokról, s válaszolhatta: „Csupán ennek az ír megfelelője!”⁴⁹

Annak érdekében, hogy a másolás helyénvalósága felől biztosak lehessenek, a szerzők munkájuk végén esetenként kifejezetten kérték a jövődó

másolókat munkájuk ellenőrzésére. Így például Irenaeus „Az Ogdoészről” című tanulmányának zárszavában az alábbi megjegyzést teszi:

Könyörgök neked, aki majd lemásolod ezt a könyvet, Urunkra, Jézus Krisztusra és dicsőséges eljövételére, melyben eljön ítélni élőket és holtakat, hogy egyeztesd, amit másolni fogsz, és gondosan javítsd ki annak a példánynak az alapján, ahonnan másoltad! Aztán ugyanúgy másold le ezt a kérést is, és tedd bele a másolatba!⁵⁰

IV. „Olvasói segédletek” az újszövetségi kéziratokban

Az Újszövetség számos kéziratára jellemző az a jelrendszer, amelyet „olvasói segédletnek” nevezhetünk, s amely rendeltetése az, hogy elősegítse a Szentírásnak akár magáncélú, akár nyilvános olvasását. Ez a rendszer egyszerre több helyről és különböző időből eredeztethető. Nemzedékről nemzedékre adták át, és ahogy erre számítani lehet, idővel egyre terebélyesebbé vált. A következőkben az efféle, görög kéziratokban található főbb segédleteket ismertetjük.⁵¹

1. Fejezetbeosztás (κεφάλαια)

Az általunk ismert legrégebb felosztás a 4. századból származó Codex Vaticanus (B) lapszélein maradt fenn. Ebben a kéziratban Máté evangéliuma 170, Márk evangéliuma 62, Lukács evangéliuma 152, míg Jánosé 50 szakaszra van fölosztva. Az 5. századbeli Codex Alexandrinusban (A) a legtöbb görög kézírathoz hasonlóan másféle fejezetbeosztás található. E felosztás szerint Máté evangéliumában 68, Márkéban 48, Lukácséban 83, Jánoséban 18 κεφάλαια van. Egyetlen esetben sem fordul elő, hogy a fejezetbeosztás a könyv legelején kezdődne, valószínűleg annak az írnoki szokásnak megfelelően, mely szerint a könyv nyitó szakaszát προοίμιονnak vagy bevezetésnek hívták. Így például Márk evangéliumában a κεφ. α az 1,23-nál kezdődik.

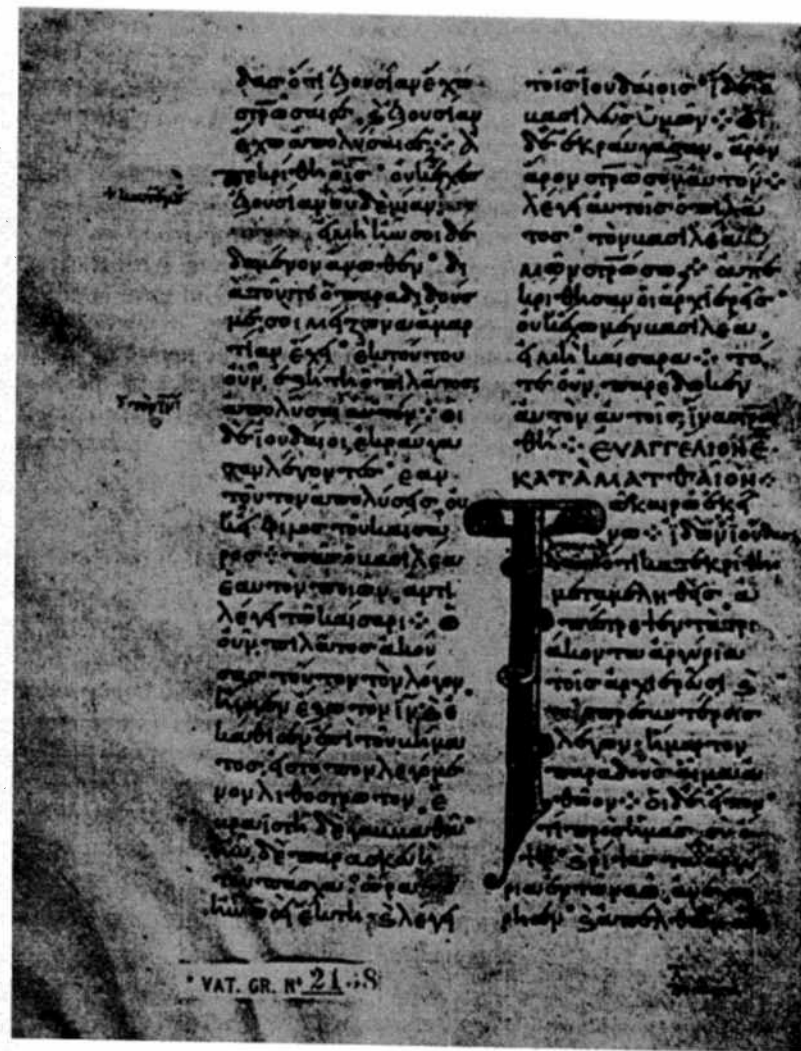
Az Apostolok cselekedeteit a különböző kéziratok különbözőképpen osztják fejezetekre. A Codex Vaticanus kétféle fejezetbeosztást követ, egy 36 fejezetest, illetve egy 69 fejezetest. Hatch szerint az első felosztást, amely a lapszélén található, nagyon korán készítették – talán a διορθωτης vagy maga az írnok –, míg a másik felosztást valamivel később készítette el egy másik írnok.⁵² A 4. századi Codex Sinaiticusban a 69 fejezetes felosztást készítette el valaki az Apostolok cselekedetei első részéhez (1–15. fejezet), de ismeretlen okból nem folytatta a könyv végéig.

Az Apostolok cselekedetei legtöbb görög kézírata a 40 κεφάλαια-s rendszert követi. Néhány kézirat még tovább osztja, a 40 fejezetből 24 további egységekre van bontva (ὑποδιαίρεσεις). Az ilyen alfejezetek száma 48, tehát a könyvben összesen 88 κεφάλαια és ὑποδιαίρεσεις van. A kisebb és a nagyobb fejezetek összekeveredése elkerülhetetlen volt, s néhány kéziratban az egész könyvön keresztül folyamatosan számozták őket.

Mind a páli, mind a katolikus leveleket szintén fejezetekre osztották, s ezek közül sokat szintén tovább bontottak.⁵³

A páli és a katolikus leveleket is fejezetekre osztották, melyek egy részét további alfejezetekre bontották. A Codex Vaticanusban ez kétféle módon történt: egy korábbi és egy későbbi rendszer szerint. A páli levelekben a korábbi rendszer szerinti felosztás végighalad az egész korpuszon (ez a rendszer a Vaticanus elődjére utal, lásd 146. old. 28. lábjegyzet).

A Jelenések könyvét igen mesterkélt módon osztották fel. A 6. század második felében András, a kappadókiai Caesarea érseke egy kommentárt írt a könyvhöz, amely „lelki” jellegű írásmagyarázat volt. Ahelyett, hogy a könyv jellegéből indult volna ki, illetve mérlegelte volna, hány részre a legcélravezetőbb azt beosztani, a könyvet 24 λόγοι-ra, vagyis beszédre osztotta föl, mégpedig az Isten trónjánál ülő 24 vén száma alapján (Jel 4,4). Emellett utal arra, hogy a 24 vén természetére a hármasság (σῶμα, ψυχή és πνεῦμα) jellemző, ezért minden λόγος-t három további κεφάλαια-ra osztott, így összesen 72 fejezetből állt a könyv.

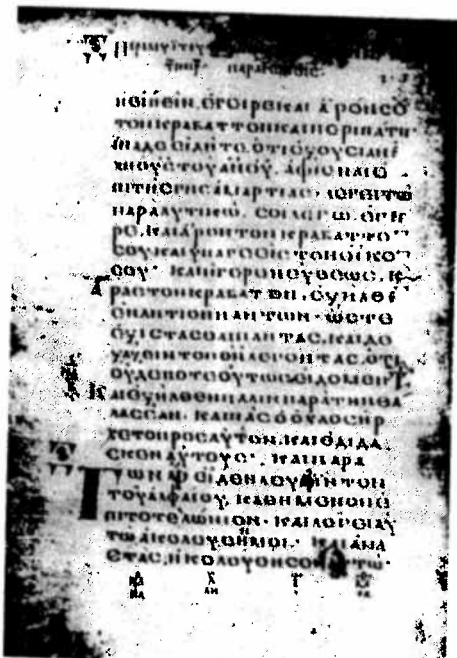

5. ábra

Az 562-es görög evangéliumi lektionárium (az egyik kolofon szerint Capua városában, Kr. u. 991-ben írták), Vatikáni Könyvtár, Róma; Jn 19,10–16 és Mt 27,3–5 (lásd 50. old.). Eredeti mérete kb. 25 x 18 cm.

2. A fejezetek címei (τίτλοι)

A Codex Alexandrinusban, illetve a legtöbb későbbi kéziratban minden κεφάλαια ún. τίτλος-szal van ellátva. Ez a lap tetején volt föltüntetve, s a fejezet tartalmát összegezte (6. ábra). Ezek a címek a szokásnak megfelelően a περί, illetve a κατά szavakkal kezdődtek, s előfordult, hogy pirossal írták. Így a κεφ. α' János evangéliumában, amely a 2,1-től kezdődik, „A kánai menyegzőről” (περὶ τοῦ ἐν Κανὰ γάμου) címet viseli.⁵⁴ Az egy könyvben található τίτλοι felsorolását gyakran tartalomjegyzékszerűen a könyv elé helyezték.

6. ábra

Codex Basilienensis (E, 8. század), Egyetemi Könyvtár, Bazel; Mk 2,9–14 (τίτλος-szal, lektionáriumi kellékekkel, s Eusebiosz kánonbeosztásával; lásd 42., 43. és 50. old.). Eredeti mérete kb. 23 x 16,5 cm.

3. Eusebiosz kánonjai

Cézarei Eusebiosz igen ötletes rendszert dolgozott ki az evangéliumok párhuzamos szakaszainak megjelölésére.⁵⁵ Nyilvánvaló, hogy ez a rendszer igen hasznosnak bizonyult, mivel számos görög nyelvű evangéliumi kéziratban föltűnik, de éppúgy annak latin, szír, kopt, gót, örmény és egyéb nyelvű fordításaiban is.

A „szinopszis” vagy „harmónia” a következő módon készült. Eusebiosz minden evangéliumot a többi evangéliumban található párhuzamok alapján hosszabb és rövidebb szakaszokra osztott föl, melyeket aztán az egyes evangéliumokban megszámozott (Máté evangéliumában 355, Márkában 233, Lukácsban 342, míg Jánoséban 232 ilyen szakasz található). Ezután tíz táblát vagy „kánont” (κάνονες) készített, az első azon párhuzamos szakaszok sorszámait tartalmazza, amelyek mind a négy evangéliumban megtalálhatók; a második azokat, amelyek Máté, Márk és Lukács evangéliumában vannak; a harmadik Máté, Lukács és János azonos szakaszait sorolja föl és így tovább, majdnem az összes lehetséges változatot.⁵⁶ A zárótábla az egyes evangéliumok sajátosságait, egyedi szakaszait tartalmazza. Az oszlopokba szedett számok alkotta táblák rendszerint az evangéliumok kéziratának nyitóoldalain vannak föltüntetve.⁵⁷ Az evangélium kéziratának lapszélein, az egymást követő szakaszok sorszáma mellett vagy alatt volt föltüntetve annak a kánontáblának sorszáma, amelyen az adott szakaszt meg lehetett találni. Például ha valaki a János evangéliumában olvassa azt a kijelentést, mely szerint „maga Jézus tett bizonyosságot arról, hogy nincs becsülete a prófétának a saját hazájában” (4,44), és ennek párhuzamaira kíváncsi, a lapszámon a következő számokat találja $\frac{46}{25}$ (=25). Ha az első táblán megnézzük a János evangéliumának szakaszaira vonatkozó számoszlopot, megtalálhatjuk a 35-öst. E számmal egy sorban a többi evangéliumi szakaszra vonatkozó oszlopokban a következő számokat találhatjuk: Máténál a 142-est, Márknál az 51-est és Lukácsnál a 21-est. Mivel a szakaszok minden evangéliumban egymás után következő sorszámot viselnek, így módon könnyen megtalálhatjuk a másik három evangéliumban a János állításával párhuzamos kijelentéseket tartalmazó szakaszokat.

Az olvasó további eligazítására néhány kéziratban a lap alján található számok azt jelölik, hogy az adott oldalon található szakaszok párhuzamai milyen számot viselnek (lásd 6. ábra, 42. oldal, illetve 20. ábra, 126. oldal), így az olvasó közvetlenül tudott a többi evangélium megfelelő szakaszaihoz lapozni.

Euszebiosz ezt az ötletes rendszert egy keresztyén barátjához, név szerint Carpianushoz címzett levelében ismerteti; e levél másolata számos evangéliumi kéziratban a nyitólapokon a kánontáblákkal együtt szerepel.⁵⁸ Több 20. századi görög nyelvű Újszövetség-kiadás tartalmazza Euszebiosz kánontábláit, illetve annak sorszámait, amelyek így az evangéliumok mai olvasóinak is jó szolgálatot tehetnek.

4. Hüpothesziszek, bioszok, Euthaliosz apparátusa

A *hüpotheszisz* (ὑπόθεσις, latinul *argumentum*) előszó (prológus) vagy rövid bevezető egy könyvhöz, amelyből az olvasó a szerzőre, az irat tartalmára, és az adott könyv keletkezésére vonatkozó adatokat ismerheti meg. Az efféle *hüpothesziszek* formája és tartalma gyakran a kialakult szokásnak megfelelő volt, s ugyanazt a mintát követte. Néhány kéziratban az ilyen evangéliumi bevezetéseket Euszebiosz nevében írták, bár a leggyakrabban anonimek. Az 5. és 10. század közötti latin nyelvű evangéliumi kéziratokban jellemzően Marcion-ellenes prológusokat találhatunk. Ezzel szemben a tíz páli levélhez írt marcionita prológust a római katolikus egyház⁵⁹ gyakorlatilag változatlanul vette át és őrizte meg a Vulgatában.⁶⁰

A evangéliumok íróinak életére vonatkozó hosszabb, hagyományos adatokat tartalmazó szövegek (görögül βίος-ok) gyakran a *hüpothesziszszel* együtt jelentek meg. Ezek az életrajzok amúgy ismeretlen szerzőknek a művei: a tíruszi Dorotheoszé, vagy a 7. század első felében élt jeruzsálemi pátriárkáé, Szophonioszé.

Sokféle kéziratban találhatók különböző prológusok, amelyek azt fejtik ki, mi az *evangélium* maga, illetve a négy evangéliumról együttesen tartalmaznak általános adatokat. A 12 apostol fölsorolása mellett megtalálhatjuk például a Lk 10,1-ben olvasható 70 (vagy 72) tanítvány

hagyomány szerinti nevét, mindezt Dorotheosz vagy Epiphániosz neve és tekintélye alatt.

Az Apostolok cselekedeteihez számos különböző *hüpotheszisz* terjedt el; néhány névtelen, míg másokat Khrüszosztomosz Apostolok cselekedetei-kommentárjából és azon alapuló homíliáiból vettek át. Az Apostolok cselekedeteivel és a levelekkel kapcsolatban megfontolandó az Euthaliosz vagy Evagrius neve alatt elterjedt kiegészítő anyagok gyűjteménye is.⁶¹ A fejezetfölszótások és *hüpothesziszek* mellett ezek tartalmazták Pál apostol hosszabb életrajzát, írásait, valamint életének időrendi vázlatát; rövid tudósítást Pál vértanúságáról; a leveleiben található ószövetségi idézetek mutatóját; a levelek vélt keletkezési helyét; Pál azon munkatársainak fölsorolását, akik leveleinek köszöntésében vannak megnevezve. Azt azonban, hogy ebből a kiegészítésből mennyi tulajdonítható Euthaliosznak, s mennyit fűztek hozzá a későbbiekben, nem tudjuk pontosan.

5. Címek, záradékok

A legrégebb újszövetségi kéziratokban a könyvek címe rövid és tömör, mint például KATA ΜΑΘΘΑΙΟΝ vagy ΠΡΟΣ ΡΩΜΑΙΟΥΣ. A későbbi évszázadokban hosszabb és összetettebb címet kaptak (lásd 303. oldal).

A könyv végén található záradékok eredetileg (a címekhez hasonlóan) szintén rövid és tömör megfogalmazásúak voltak, csupán a könyv végét jelezték. Idővel összetettebbé váltak, s gyakran tartalmazták a megírás vélt helyszínét, illetve a könyv lejegyzőjének (*amanüenszisz*) nevét. Az angol King James-fordítás tartalmazza a páli levelekhez írt záradékokat.

6. Ékezetek, írásjelek (punktuáció)

Ahogy már fentebb említettük, a legkorábbi kéziratokban a betűkön kívül csupán nagyon kevés írásjelet tüntettek föl. A Chester Beatty-, illetve a Bodmer-papiruszokban (7. és 8. ábra) csak elvétve találunk írásjeleket,⁶² s ugyanez igaz a korai *maiusculus* kéziratokra is. Az első ékezeteket, írásjeleket (*dierézis*) csupán egy szó eleji ióta vagy üpszilon fölé húzták. A 6.

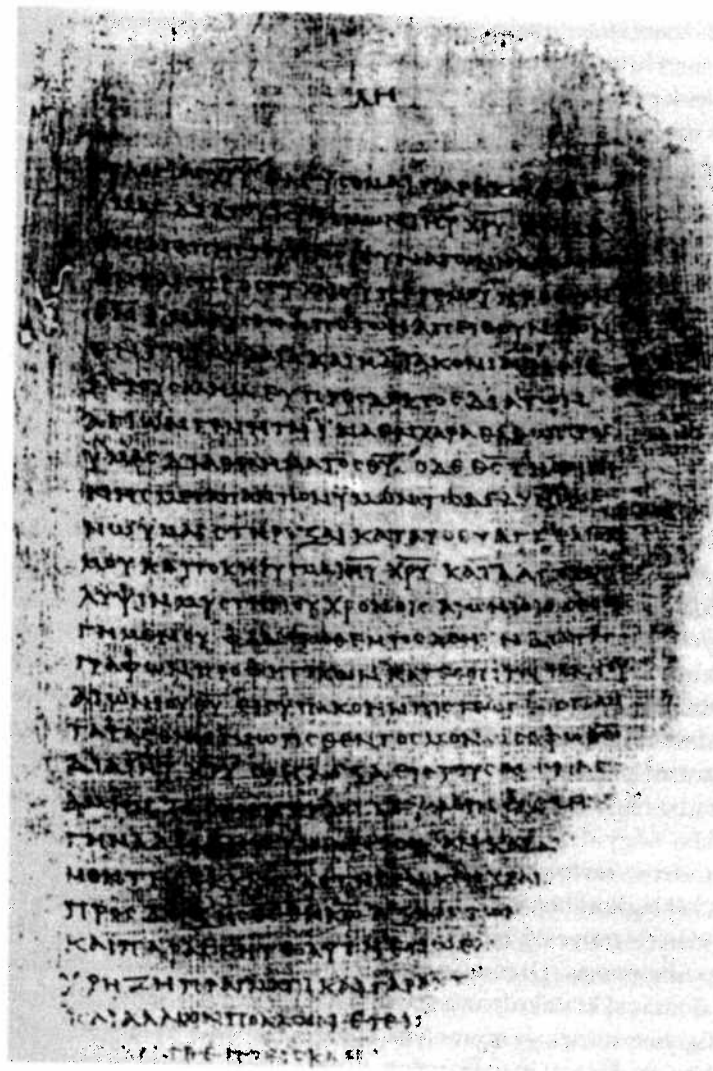
és 7. század folyamán az írnokok sokkal szabadabban kezdték használni az írásjeleket, bár kérdőjelet a 9. századnál előbb ritkán találunk. A korai szórványos és meglehetősen rendszertelen használatot fokozatosan fölvaltotta egy teljesebb, s többé-kevésbé állandó stílus. A rendszerint használt írásjeleken fölül a nem görög tulajdonnevek esetében gyakran használták a szótagok elválasztását jelölő vonalat, például az olyan szakaszokban, mint a Mt 1,2, amelynél figyelmeztették az olvasót a helyes fölosztásra (hogy például az ABPAAM·EΓENNHΣEN szavakat ne a következőképpen válassza el: *a-braa-me-gen-né-szen*).

7. Glosszák, scholia, kommentárok, catenae, onomastica

A glosszák (szövegmagyarázat) nehezen értelmezhető szavak és kifejezések rövid kifejtései. Altalában a kéziratok lapszélére jegyezték föl, bár alkalmanként előfordult az is, hogy a sorok közé kerültek. Az utóbbi esetben egy görög kézirat sorai közé, az egyes szavak fölé írták annak latin, vagy egy latin nyelvű szöveg fölé annak angolszász megfelelőjét.

A *scholium* egy, a tanító által az olvasó számára a szöveg mellett feljegyzett magyarázó megjegyzés. Ha a *scholiumok* nem csupán bizonyos szakaszokhoz véletlenszerűen hozzáfűzött megjegyzések voltak, hanem tervszerűen, a teljes szöveget fölölelték, a munkát *kommentárnak* hívták. A *scholiumok* és kommentárok alkalmanként a bibliai szöveget körülölelve, a lapszéleken helyezkedtek el, esetenként pedig a nagyobb igeszakaszok közé voltak beszúrva (lásd 12. ábra, 93. oldal). A *maiusculus* kéziratokban a magyarázó jegyzetek rendszerint *minusculus* írással vannak írva, bár a 7. századi Codex Zacynthiusban (Ξ) a kommentárt is *maiusculusokkal* írták. Ha a szöveg *minusculus*, alkalmanként a scholia kisebb *maiusculusokkal* van írva.

A *catanae* szó szerint „láncokat” jelent, olyan megjegyzések láncolatát, amelyek korábbi egyházi írók kommentárjainak kivonatai. Az eredeti magyarázó személyazonosságát nevének rövidítésével jelezték, bár figyelmetlenségből ez a jelzés néha lemaradt.

7. ábra

A Chester Beatty-papirusz II (p⁴⁶, 3. század), Chester Beatty Museum, Dublin, Róm 15,29–33; 16,25–27; 1–3 (lásd 72–73. oldal). Valós méret kb. 23 x 15 cm.

Az *onomastica* nyelvészeti segítség, amely korábbi nevek jelentését és eredetét hivatott megadni. Sok ókori eredetmagyarázathoz hasonlóan – amelyek például Philo munkáiban vagy Platón *Kratülosz*-ában maradtak fenn – ezek az „etimológiák” is szinte minden esetben mesterkéltek és a képzelet szüleményei.

8. Művészi díszítések

A bizánci korszak görögjei úgy gondolták, hogy az Írás jelentőségének fölismerésében segíthetik az olvasót, ha egy könyv címlapjának ornamentális díszítésein, illetve az ékes iniciálékon túlmenően különféle képekkel látják el, szemléletesebbé téve azt.⁶³ Néhány Krisztust és az apostolokat ábrázolja, másokon pedig az Újszövetségben említett helyszínek vagy események láthatók (lásd 14. ábra, 99. oldal). Az evangélisták ábrázolásai két fő csoportba sorolhatók: amelyeken állnak, illetve amelyeken ülnek. Ha ezt az ókori görög költők és filozófusok hellenista ábrázolásaival hasonlítjuk össze, arra következtethetünk, hogy a keresztyén művészek, akiknek nem igazán lehetett pontos képük arról, hogyan is néztek ki az evangélisták, a kor pogány szerzőinek népszerű ábrázolásait vették át. A. M. Friend, Jr. kutatásai szerint⁶⁴ az evangélisták minden korai keresztyén ábrázolása két arcképcsoporthoz vezethető vissza, amelyek egyen-egyenként négy-négy képet tartalmaznak: az első sorozatba négy filozófus, Platón, Arisztotelész, Zénón és Epikureosz, a másikba négy drámaíró, Euripidész, Szophoklész, Arisztophanész és Menandrosz tartoznak.

A két legkorábbi, miniatúrát is tartalmazó Újszövetség-kézirat két különösen is művészi, biborszínű vellumra készített 6. századi másolat, a Codex Sinopensis (O) és a Codex Rossanensis (Σ, lásd 92. és 99. oldal). Az idő haladtával kialakult az a szokás és hagyomány, amely meghatározta a bibliai helyszínek és személyek ábrázolásában a művészek által követhető helyes formákat és színeket. Ezeket a hagyományos vezérelveket a Fourn d'Agapha-i szerzetes, Dionüsziosz által összeállított *Bizánci festők kézikönyve* határozta meg.⁶⁵ Sajnálatos módon az Újszövetség kutatói még nem ismerték föl a művészi díszítések jelentőségét s az általuk szolgál-

tott bizonyítékokat a bizánci kéziratok egymáshoz való viszonyának kutatásában.⁶⁶

9. Tagolások (*cola* és *commata*)

Az írás tagolásának gyakorlata megelőzte a keresztyénség korát. Démoszthenész és Cicero szónoki beszédei közül némelyeket már tagolva vetettek papírra a célból, hogy az olvasó megfelelően tudja hangsúlyozni, és a megfelelő helyen tartson szünetet. Ugyanez igaz az Ószövetség költői könyveinek a Septuagintában megjelent görög fordítására is,⁶⁷ s amikor a prófétai könyveket Jeromos lefordította latin nyelvre, a szöveget tagolt (kolometrikus) formába rendezte.⁶⁸ Egy sorba egy mondat (κῶλον) vagy egyetlen tagmondat (κόμμα) került.⁶⁹

Az Újszövetség kétnyelvű kéziratainak számos változata maradt fenn,⁷⁰ melyek legnagyobb része görög–latin nyelvű.⁷¹ Ezek közül a legtöbbet két oszlopban, értelem szerinti sorhosszal írták, hogy az olvasó a két szöveget egymással párhuzamosan, gond nélkül egybevetesse. Egyes példányokban az egyik oszlop szövegét tagolatlanul, míg a másikat az elsővel megegyező jelentéssel, de változó sorhosszal írták. Megint más példányokban az egyik oszlopban kevesebb sor volt, mint a másikban, és a sorok jelentése sem volt egymással párhuzamos. A negyedik változatban a két szöveg egymás fölött, egymást szó szerint követve helyezkedett el (interlineáris fordítás).

10. Neumák

A *neumák*⁷² bizánci zenei jelek, amelyek egy igeszakasz helyes fölolvásásában, kántálásában segítették az olvasót. Először 7. vagy 8. századi kódexekben jelennek meg, de hogy a kézirat szövegével egy időben írták, vagy a későbbiek során toldották be, aligha lehet meghatározni. A jelek formája leginkább kampóra, pontra, ferde vonásra emlékeztet (lásd 25. ábra, 361. oldal), s általában piros (vagy zöld) színnel jelölték az éneklendő szó fölött.⁷³

11. A fölolvasókönyvek jelzései

A zsinagógai szokást követve, mely meghatározta, hogy szombat-ként az istentiszteleten a Törvényből, illetve a Prófétákból melyik szakaszt kell fölolvasni, a keresztyén egyház is átvette az Újszövetség könyveiből való szakaszok istentiszteleti alkalmon való fölolvasásának gyakorlatát. Kialakult az evangéliumokból és a levelekből fölolvasandó szakaszok (lekciók) rendszere, amely a vasárnapokhoz és a keresztyén év meghatározott ünnepeihez kötődött. Hogy a fölolvasó (*lector*) megtalálja egy lekciónak elejét (ἀρχή) és végét (τέλος), sok későbbi *maiusculus* kéziratban a szavak rövidítését (ἀρχ, ill. τέλ) tüntették fel a lapszélén vagy a sorok között (lásd 6. ábra, 42. oldal). A lekciónak jelzéseit, amelyekből kiderült, hogy az adott szakaszt melyik napon kell fölolvasni, a legtöbbször vörös színnel a lapszélre írták. Az összes ilyen szakaszt alkalmanként a kódex végén (vagy elején) sorolták föl.

Az olvasó további segítségére fölolvasókönyvek készültek, amelyek – a feltámadás ünnepétől kezdődően – a helyes sorrendben tartalmazták az év folyamán vasárnaponként, szombatonként, s néhány esetben hététköznapokon fölolvasandó szentírásbeli igeszakaszok szövegét. Az ilyen fölolvasókönyveket *synaxariá*-nak hívták (lásd 5. ábra, 41. oldal). Ehhez hasonló jellegű a *menologion*, amely az ünnepnapokra, a szentek ünnepeire, s ehhez hasonlókra tartalmaz igeszakaszokat szeptember 1-jétől, a polgári év kezdetétől. Lényegében a görög ortodox egyház a mai napig a 7–8. századi fölolvasókönyvek ezen beosztását követi.

A tudósok fölismerték, hogy a fölolvasókönyvek fontos szerepet játszanak az újszövetségi szöveg bizánci korszak alatti hagyományozódásának kutatásában.⁷⁴ Minthogy a hivatalos liturgikus könyvekben található bibliai idézetek minden esetben régi szövegek alapján készültek,⁷⁵ a fölolvasókönyvek értékesek a tekintetben is, hogy olyan szöveget őriztek meg, amely gyakran jóval idősebb, mint az azt tartalmazó kézirat alapján gondolnánk.

V. Az Újszövetség görög nyelvű kéziratjai⁷⁶

Megszokott dolog az Újszövetség görög nyelvű kéziratait különböző csoportokba rendezni, részint anyaguk, részint írásmódjuk szerint, részint pedig rendeltetési céljuknak megfelelően.

Az Újszövetség szerkesztői a görög kéziratok osztályozására először igen körülményes jelrendszert használtak. Ezek a jelek rendszerint vagy a tulajdonos, vagy a kéziratot őrző könyvtárak nevéből voltak eredeztetve. Mivel nem volt egy minden szerkesztő által elfogadott jelrendszer, valamint a kéziratok tulajdonosai és őrzési helyei is megváltozhattak, könnyen összezavarodhatott az, aki az egyik kritikai apparátus által fölsorolt bizonyosságokat a másikéval akarta összevetni. Az egységes jelrendszer meghatározása érdekében az első lépést a svájci tudós, Johann Jakob Wettstein tette meg, aki az 1751–52-ben, Amszterdamban kiadott, igen igényes, kétkötetes görög nyelvű Újszövetségében a *maiusculus* kéziratokat nagy nyomtatott betűvel, a *minusculusokat* pedig arab számmal jelölte meg. Ennek a rendszernek a széles körben való használatát a 19. század vége felé a philadelphiai Caspar René Gregory⁷⁷ mozdította elő, aki princetoni teológiai tanulmányai befejeztével Németországba ment, ahol a lipcsei egyetem újszövetségi tanszékén lett professzor 1889-ben. Wettstein rendszerét alapul véve Gregory a kéziratokat több csoportba sorolta. Ez alapján elkülönítette a papiruszra írt kéziratokat a pergamentre írtaktól. Mindegyiket a gót vagy óangol ρ (p) betűvel jelölte meg, a fölső indexben számmal különböztetve meg őket egymástól. E könyv írása idején (2003) a rendelkezésre álló mintegy 116 újszövetségi papirusz mindegyikét Gregory és utódai számozták meg.

Wettstein rendszerét követve, a legrégebb óta ismert *maiusculus* kéziratokat a kritikai apparátusban egységesen a latin és görög ábécé nagy nyomtatott betűivel jelölik, illetve egyet a héber א-fel (alef). Mivel az ismert *maiusculus* kéziratok száma időközben meghaladta a latin, görög és héber ábécé együttes betűszámát, Gregory az ezenfölüli kéziratokat nullával kezdődő arab számokkal jelölte meg. Ennélfogva 310 *maiusculus* kéziratot vettek számba. A *minusculus* kéziratok száma jelenleg 2877.

A görög kéziratok egyik alosztályában – *maiusculus* és *minusculus* kéziratokat egyaránt tartalmazva (bár az utóbbiak számban jóval meghaladják az

előzőeket) – a fölolvasókönyvek (lekcionáriumok) található. Ahogyan már korábban említettük, ezek az egyházi fölolvasókönyvek az egyházi és világi év bizonyos napjain fölolvasandó, válogatott igeszakaszokat tartalmaztak, s ezek közé a *szünakszarionok* és a *menologionok* tartoztak. Noha 2432 görög újszövetségi lekciónáriumról van tudomásunk, ezek közül viszonylag kevésnek a szövegváltozatát vették kritikailag figyelembe.⁷⁸ Gregory kéziratjelölő-rendszerében a lekciónáriumokat az *l* betűvel, illetve az utána következő arab írásjeggyel jelölték meg. Így az *l* önmagában evangélium-lekciónáriumot; az *l^a* az Apostolok cselekedetei és az apostoli levelek alapján összeállított lekciónáriumot; az *l^a* pedig olyan lekciónáriumot jelöl, amely egyaránt tartalmaz az evangéliumokból, az Apostolok cselekedeteiből és az apostoli levelekből való szakaszokat is (a görög nyelvű fölolvasókönyvekben a Jelenések könyvéből való szakaszokat nem találunk).

Két másik Újszövetség-bizonyoságról csupán röviden szólunk. Hat újszövetségi könyv rövid részletei maradtak fenn osztrakonokon, vagyis cserépdarabokon, amit a legszegényebbek használtak írásra. Ezek közül huszonötöt vettek számba, s a gót vagy óangol Θ betűvel, illetve a felső indexben sorszámokkal jelölik. Végül, az Újszövetség görög szövegéről szerzett ismeretünk érdekes, de nem mérvadó forrása számos talizmán vagy szerencsehozó amulett szövege. Ezek az amulettek időben a 4.-től a 12–13. századig keletkeztek, alapanyaguk vellum, papirusz, cserép vagy fa. E talizmánok babonás használata, amely annyira gyakori volt az ókorban s a középkorban, aligha volt kevésbé népszerű a keresztyének, mint a pogányok között, ha figyelembe vesszük, hogy az egyház újra és újra óva intette tagjait azok viselésétől.⁷⁹ E számba vettek közül négy az úri imádságot, öt másik az Ó- és Újszövetség egyéb részleteit tartalmazza. Ezeket a Υ betűvel s a felső indexben számmal jelzik.

Eltekintve most az osztrakonoktól és a talizmánoktól, az újszövetségi kéziratok legfontosabb csoportjait hivatalosan (2003-ban) a következőképpen lehet összegezni:

Papirusz.....	116
<i>Maiusculus</i> kézirat.....	310
<i>Minusculus</i> kézirat.....	2877
Lekcionáriumi kézirat.....	2432
Összesen	5735

Felbecsülhetetlen, milyen nagy számban maradtak fenn az újszövetségi kéziratok, ha összevetjük azok hagyományozását más ókori, a keresztyénség első századaiban alkotó szerzők fennmaradt műveinek hagyományozásával. Például Velleius Paterculus (kb. Kr. e. 20 – Kr. u. 30) latinul írt, igen kivonatós *Róma története* című műve, amelyet 1515-ben, az elzászi Murback apátságában találtak meg, csupán egy, ráadásul nem is teljes kéziratban maradt fenn. Ennek *editio princeps*-ét a humanista Beatus Rhenanus készítette el, s a bázeli Froben nyomdászmaster nyomtatta ki 1520-ban. Ami magát a kéziratot illeti, annak a következő években nyomra veszett. Mégis, Rhenanus tanítványa, a bázeli humanista Boniface Amerbach készített egy másolatot 1516-ban. Ezt a másolatot 1834-ben a bázeli egyetemen Johann Caspar von Orelli klasszika-filológus találta meg; ez mind a mai napig itt található. A másolat és az első nyomtatott kiadás értékelhetőségét vitatják.⁸⁰

A híres latin történetíró, Cornelius Tacitus (kb. Kr. u. 100 körül alkotott) műveit csak három soványka forrás alapján tudták kinyomtatni. A *Történelem* tizennégy könyve közül csupán négy és fél, az *Évkönyvek* tizenhat könyve közül tíz teljes és kettő hiányos maradt fenn. E két nagyobb történeti munkájának máig fennmaradt, töredékes szövege teljes egészében is csak két kézíraton alapszik, az egyik a 9., a másik pedig a 11. századból való. Kisebb munkáinak forrása pedig egy 10. századi kódex, amely mára elveszett, de a 15. században több másolatot is készítettek róla.

Ezzel szemben az Újszövetség szövegének vizsgálatához zavarbaejtően bőséges anyag áll rendelkezésünkre.⁸¹ Továbbá számos ókori szerző műve csupán középkori (vagy késő középkori) másolatokban maradt fenn, évezrednyi távolságra életüktől és munkásságuktól. Ezzel szemben az Újszövetség könyveinek keletkezése s a jelenleg létező legkorábbi másolatok készítése között viszonylag rövid idő telt el. Az évezrednyi vagy még nagyobb időbeli távolság helyett, amely nem kevés klasszikus szerző esetében fönnáll, számos újszövetségi papiruszkézirat az eredeti irat keletkezése után alig egy évszázaddal már létezett. A további részletekről a következő fejezetben lesz szó.

JEGYZETEK AZ ELSŐ FEJEZETHEZ

1. A görög paleográfiával foglalkozó mértékadó munkák közé tartoznak a következők: Viktor Gardthausen, *Griechische Paleographie*, 2 kötet, 2. kiad. (Leipzig, 1911–13); E. M. Thompson, *An Introduction to Greek and Latin Paleography* (Oxford, 1912, repr. 1975); Alfonse Dain, *Les manuscrits* (Paris, 1949; 3. kiad. 1975); N. G. Wilson, *Mediaeval Greek Bookhands* (Oxford, 1972–73); Ruth Barbour, *Greek Literary Hands A.D. 400–1600* (Oxford, 1981); K. és S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, 10 kötet (*Monumenta Paleographica Vetera*, 1. kiad. I–X. rész; Boston, 1934–39); Alexander Turyn, *Codices Graeci Vaticani Saeculis xiii et xiv scripti annorumque notis instructi* (Vatican City, 1964); idem, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*, 2 kötet (Urbana, IL, 1972); D. Harlfinger, *Specimina griechischer Kopisten und Schriftstilen des 15. und 16. Jahrhunderts* (Berlin, 1974); Herbert Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600* (Vienna, 1981); G. Cavallo és H. Muehler, *Greek Bookhands of the Early Byzantine Periods A.D. 300–800* (University of London Institute of Classical Studies Bulletin, Supplements Papers 47, 1987); végül E. G. Turner, *Greek Manuscripts of the Ancient World*, 2. kiad., revideálta P. J. Parsons (London, 1987), melyben alapos szakirodalmat és jól kiválogatott, magyarázatos képtáblákat találhatunk.
2. Lásd Jaroslav Černý, *Paper and Books in Ancient Egypt*, doktori székfoglaló a University College of Londonban, 1947. május 29-én (az egyetem számára kiadta H. K. Lewis & Co., London); A. Lucas, *Ancient Egyptian Materials and Industries*, 4. kiad. (London, 1962), revideálta J. R. Harris; Eric G. Turner, *The Papyrologist at Work* (Durham, NC, 1973); J. Vergotte, "L'étymologie du mot 'papyrus,'" *Chronique d'Égypte*, lx (1977), 393–97. o.; E. G. Turner, *Greek Papyri: An Introduction* (Oxford, 1968; bővített kiad. 1980); Richard Parkinson és Stephen Quirke, Ute Wartenberg és Bridget Leach közreműködésével, *Egyptian Bookshelf Papyrus* (Austin, TX, 1995).
3. A fordítást és az azzal kapcsolatos vitát lásd Naphtali Lewis, *Papyrus in Classical Antiquity* (Oxford, 1974), 34–39. o., amelyhez ugyanő rövid kiegészítést fűzött (*Papyrologica Bruxellensia* 23, 1989); lásd még I. H. M. Hendricks, "Pliny, *Historia Naturalis* XIII, 74–82, and the Manufacture of Papyrus", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, xxxvii (1980), 121–136. o.; Harry Y. Gamble, *Books and Readers in the Early Church* (New Haven, 1995), 44–45. o.
4. Norman de Garis Davies, *The Tomb of Puyemrē at Thebes*, 2 kötet (The Metropolitan Museum of Art; New York, 1922–23), 1. kötet, "The Hall of Memories", 61–66. o. és xviii. és xix. ábra.
5. Lásd Karl J. Lüthi, *Das Pergament, seine Geschichte, seine Anwendung* (Bibliothek des Schweizerischen Gutenberg-Museums, 6 kötet; Bern, 1938); R. Reed, *Ancient Skins,*

Parchments, and Leathers (New York, 1972); Christopher de Hamel, *Medieval Craftsmen; Scribes and Illuminators* (Toronto, 1992); M. L. Ryder, "The Biology and History of Parchment", in *Pergament: Geschichte, Struktur, Restaurierung, Herstellung*, szerk. P. Ruck (Sigmaringen, 1991), 25–33. o.; Gamble, *Books and Readers*, 45–46. o.

6. De Hamel, op. cit. 8–16. o.

7. Eusztokhiuszhoz írt híres levelében Jeromos kikel az efféle hivalkodás ellen: „Bíborszínű pergamen, aranyozott betűk, drágakövekkel ékesített kéziratok – eközben Krisztus meztelenül haldoklik az ajtó előtt...” (Epist. 22.32; lásd még Jeromosnak Jób könyvéhez írt előszavát és Evaristo Arns, *La Technique du livre d'après Saint Jérôme* [Paris, 1953]). Egy Laetához címzett levelében arra a kérdésére, az hogyan nevelje leányát, Jeromos ezt tanácsolja: „Ne ékszerekkel vagy selyemmel ékesítsd, hanem a Szentírás kézírataival; tanítsd arra, hogy ne azok aranyozásában, babilóniai pergamenjében vagy arabeszk mintáiban lelje kedvét, hanem annak helyességében és pontos írásjeleiben” (Epist. 107.12).

8. A bíborszínű pergamenekkel kapcsolatban lásd Courtney M. Booker, "The 'Codex Purpureus' and Its Role as imago regis' in Late Antiquity", in *Studies in Latin Literature and Roman History*, viii, szerk. Carl Deroux (Collection Latomus, 239; Brussels, 1997), 441–477. o.; Italo Furlan, "Introduzione a codici purpurei", in *La porpora: realtà e immaginario di un colore simbolico*, szerk. Oddone Longo (Venice, 1998), 317–337. o. A *codex aureus purpureus* különleges készítési eljárásához lásd E. A. Lowe in *Studies in Art and Literature for Belle da Costa Greene* tanulmányát, szerk. Dorothy Miner (Princeton, 1954), 266–268. o.

9. Kallimakhosznak, az alexandriai könyvtár tudós könyvtárosának és rendszerezőjének tulajdonítják a következő mondást: „Nagy könyv – nagy kényelmetlenség” (μέγα βιβλίον μέγα κακόν, 465. töredék). Az *Egyiptomi halottaskönyv* díszes másolatai több mint 30 méter hosszúak volt; igaz, nem azért készítették, hogy olvassák, hanem hogy gazdag megrendelőjével együtt eltemessék.

10. J. D. Beazley, *American Journal of Archaeology*, lii (1948), 336–340. o.; H. R. Immerwahr, *American Journal of Archaeology*, lxxix (1965), 152kk.; idem, "Book Rolls on Attic Vases", in *Studies in Honor of B. L. Ullmann*, szerk. H. R. Immerwahr (Rome, 1964), 17–48. o.

11. Lásd Peter Katz, "The Early Christians' Use of Codices Instead of Rolls", *Journal of Theological Studies*, xlv (1945), 63–65. o. Más nézetet képvisel Saul Lieberman, "Jewish and Christian Codices", in *Hellenism in Jewish Palestine* (New York, 1950), 203kk., szerinte „az első zsidó származású keresztyének, mint pl. Máté és Márk, az elfogadott zsidó gyakorlatot követték, s a maguk emlékezéseit (ὑπομνήματα) kódexekben foglalták össze”, mivel a kódex vagy jegyzetfüzetforma volt „a legalkalmasabb kifejezése annak, hogy a Szóbeli Törvényt kizárólag nem hivatalos, magánhasználatra

szánják, s nem kívánják azt közkinccsé tenni" (205. o.). Lásd még C. H. Roberts, "P. Yale 1 and the Early Christian Book", *Essays in Honor of C. Bradford Welles* (American Studies in Papyrology, 1. kötet.; New Haven, 1966), 25–29. o.

12. Így C. H. Roberts, "The Codex", *Proceedings of the British Academy*, xl (1954), 169–204. o.; T. C. Skeat, "The Origin of the Christian Codex", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, cii (1994), 263–268. o. (mind a négy evangélium); Gamble, *Books and Readers*, 49–66. o. (Pál leveleinek korai gyűjteménye).

13. Az efféle összegzésekhez lásd C. H. Robert és T. C. Skeat, *The Birth of the Codex* (London, 1983), 37–43. o., amely Roberts, op. cit. "The Codex" c. művének bővített kiadása. Szerintük a papiruszkódexet a keresztények már Kr. u. 100 előtt átvették (58–61. o.). Azt a kérdést illetően, hogy a pergamenkódex időben megelőzte-e a papiruszkódexet, hasznos adatokat találhatunk E. C. Turner, *The Typology of the Early Codex* (Philadelphia, 1977), 35–42. o.; a kétféle kódex akár egymással párhuzamosan is kialakulhatott. Lásd még Gamble, *Books and Readers*, 49–66. o., a *Les débats du codex kollokvium* több megállapításával egyetemben, szerk. Alain Blanchard (Turnhout, 1989).

14. T. C. Skeat, "The Length of the Standard Papyrus Roll and the Cost-Advantage of the Codex", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, xlv (1982), 169–175. o. A papirusznövény művelésével és betakarításával éppúgy, mint fölhasználásával kapcsolatban lásd Lewis, *Papyrus in Classical Antiquity*. William V. Harris szerint a papirusz mint írásalapanyag a görög-római világban a szegényebbek számára megfizethetetlen volt (*Ancient Literacy* [Cambridge, MA, 1989], 194. o., 239. o.).

15. Eusebiosz, *Konstantin élete*, iv. 36.

16. A következtető mondat a görög nyelvben (*ἐν πολυτελεως ἡσκημένοις τεύχεσιν τρισσά καὶ τετρασσά διαπεψάντων ἡμῶν*) nehezen fordítható, s a *τρισσά καὶ τετρασσά* kifejezést egészen eltérően értelmezték. Így vetődött föl, hogy e szavak azokra a kódexekre utalnak, amelyeket három vagy négy kettős ív alkotott; vagy többnyelvű (poliglotta), három vagy négy nyelven írt Bibliák; három vagy négy evangélium „harmóniái”; vagy egyszerre három vagy négy másolatot küldtek meg Konstantinnak; mindegyik Biblia három vagy négy kötetben készült; s végül, hogy a szöveg három vagy négy oszlopba rendezve készült. Különböző mértékben e magyarázatok mindegyikének megvannak a maga gyöngye pontjai; talán a legutolsónak említett értelmezés az, amelyik a leginkább megállja a helyét. Ehhez a kérdéshez lásd Kirsopp Lake, "The Sinaitic and Vatican Manuscripts and the Copies Sent by Eusebius to Constantinople", *Harvard Theological Review*, xi (1918), 32–35. o.; J. H. Ropes, *The Text of Acts (The Beginnings of Christianity)*, I. rész, 3. kötet; London, 1926), xxxvi kk.; Carl Wendel, "Der Bibel-Auftrag Kaiser Konstantins", *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, lvi (1939), 165–175. o.; T. C. Skeat, "The Use of Dictation in Ancient Book-Production", *Proceedings of the British Academy*, xlii (1956), 196kk.

17. A *recto* és *verso* kifejezések nem teljesen egyértelműek. Ha papirologusok használják, kizárólag abban az értelemben értendők, hogy melyik az az oldal, amelyiken a szálak vízszintesek, ill. függőlegesek. A kéziratok esetében viszont a *recto* a nyitott kódex jobb oldali, a *verso* pedig a bal oldali lapokra vonatkozik.

18. Valóban, még e tűszúrásoknak is megvan a maguk tudománya! Lásd E. K. Rand, "Prickings in a Manuscript of Orleans", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, lxx (1939), 327–341. o.; L. W. Jones, "Pin Pricks' at the Morgan Library", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, lxx (1939), 318–326; idem, "Where are the Prickings?", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, lxxii (1944), 71–86. o.; idem, "Pricking Manuscripts: The Instruments and Their Significance", *Speculum, a Journal of Mediaeval Studies*, xxi (1946), 389–403. o.; idem, "Prickings as Clues to Date and Origin: The Eighth Century", *Medievalia et humanistica*, xiv (1962), 15–22. o. Rand már korábban foglalkozott a középkorban divatos kéziratonalazó módszerekkel; lásd "How Many Leaves at a Time?", *Paleographica Latina*, v (1927), 52–78. o.

19. Több száz vonalazási mintát találhatunk K. és S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts*, index vol. szerk. Silva Lake (Boston, 1945) c. munkájában. A 757 képtábla 401, harminc különböző könyvtárból származó kézirat másolatát mutatja be, nagyjából 1000 fóliánon. A tárgymutatóban 14 különböző csoportról találunk följegyzést (beleértve az írkokok nevét is).

20. A pergamenkódexek e jellegzetességét a 19. század vége felé fedezte föl Caspar R. Gregory; lásd ehhez "The Quires in Greek Manuscripts", *American Journal of Philology*, vii (1886), 27–32. o.

21. Kathleen McNamee igen részletes listát gyűjtött össze ezekről "Abbreviations in Greek Literary Papyri and Ostraka" (*Bulletin of the American Society of Papyrologists, Supplement 3*; Chico, CA, 1981) c. tanulmányában.

22. Az *uncialis* szó a latin *uncia*, „valaminek a tizenketted része” jelentésű szóból ered. A kifejezés azokra a betűkre vonatkozott, amelyek magassága nagyjából egy átlagos sor tizenkettedének felelt meg. Lásd W. H. P. Hatch, "The Origin and Meaning of the Term 'Uncial'", *Classical Philology*, xxx (1935), 247–254. o.; Paul Mayvaert, "Uncial Letters: Jerome's Meaning of the Term", *Journal of Theological Studies*, n. s., xxxiv (1983), 185–188. o.

23. A görög kézírás ezen megújítását széles körben a „konstantinápolyi iskola” tudós szerzeteseinek tulajdonítják (lásd G. Zereteli, "Wo ist das Tetraevangelium von Porphyrius Uspenskij aus dem Jahre 835 entstanden?" *Byzantinische Zeitschrift*, ix [1900], 649–653. o.; T. W. Allen, "The Origin of the Greek Minuscule Hand", *Journal of Hellenic Studies*, xl [1920], 1–12. o.), de sokan azt tartják, hogy a *minusculus* írásnak a könyvgyártás érdekében való tökéletesítését világi tudósoknak köszönhetjük, akik részesei voltak Konstantinápoly kulturális virágzásának, amely a képrombolás

második időszakát jellemezte (lásd Bertrand Hemmerdinger, *Essai sur l'histoire du texte de Thucydide* [Paris, 1955], 33–39. o.).

A legkorábbi ismert, keltezett görög *minusculus* kézirat a négy evangélium másolata, amely most a szentpétervári közönyvtárban található. Meghatározó záradékát Nicolaus szerzetes, aki az Iskola későbbi apátja lett, 6343. május 7-re (Kr. u. 835) keltezi. Ez a kézirat több kérdést is fölvetett a tudósok számára: paleográfaiilag a kézírás túl kifinomultnak és teljesen kifejldöttnek tűnik ahhoz, hogy a *minusculus* korszak kezdetén álljon, s a létező kéziratok között nem találjuk még előfutárait sem. Az erről szóló vitát lásd Aubrey Diller, "A Companion to the Uspenski Gospels", *Byzantinische Zeitschrift*, xlix (1956), 332–335. o. Lásd még Barbara Aland és Klaus Wachtel, "The Greek Minuscule Manuscripts of the New Testament", in *The Text of the New Testament in Contemporary Research: Essays on the Status Quaestionis*, szerk. Bart D. Ehrman és Michael W. Holmes (Grand Rapids, MI, 1995), 43–60. o.

24. L. D. Reynolds és D. W. G. Wilson, *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, 3. kiad. (Oxford, 1991), 60. o.

25. A Codex Ephraemi mellett ezek e következők: p^e (= 024), p^{apr} (= 025), Q (= 026), R (= 027), Z (= 035), Ξ (= 040), 048, 062, 064, 065, 066, 067, 068, 072, 078, 079, 086, 088, 093, 094, 096, 097, 098, 0103, 0104, 0116, 0120, 0130, 0132, 0133, 0134, 0135, 0158, 0159, 0161, 0168, 0196, 0197, 0208, 0209, 0225, 0229, 0233, 0240, 0245, 0246, 0247, 0248, 0249, 0250, 0254, 0257, 0269, 0271, 0272, 0273, 0274, 0279, 0280, 0281, 0282, 0284, 0288, 0289, 0297, 0306, 0307. A *maiusculus* palimpszesztek időrendi csoportosítását és fölsorolását lásd David C. Parker, "The Majuscule Manuscripts of the New Testament", in *The Text of the New Testament in Contemporary Research*, szerk. Ehrman és Holmes, 24–25. o.

26. A Kr. e. 3. századtól kezdve papiruszra írt iskolai és liturgiai szövegekben folyamatosan találunk példát alkalmanként szóközök kihagyására, s elszórtan a pontuációra is (pl. egy-egy pont), esetleg egyszerre mindkettőre.

27. Az Újszövetségben erre az alábbiak a példák. A Mk 10,40-ben a legtöbb szerkesztő szerint Jézus a következőket mondja: „...akiknek elkészítettet” (ἄλλ’ οἷς ἡτοιμάσται). De ezt ἄλλοις ἡτοιμάσται-nak is lehet olvasni (ennek jelentése: „másoknak készítettet”). A Róm 7,14-ben az οἰδαμεν-t οἰδα μέν-re lehet tovább bontani. Az 1Tim 3,16-ban a καὶ ὁμολογουμένως μέγα ἐστίν-t καὶ ὁμολογοῦμεν ὡς μέγα ἐστίν-nek is lehet olvasni.

28. A klasszikus ókori irodalom elszórt példái (összegyűjtötte Balogh József, "Voces paginarum", *Philologus*, lxxxii [1927], 84–109., 202–231. o.; külön-külön is megjelölve) mellett, az ApCsel 8,30 megállapításából, mely szerint Fülöp „hallotta”, hogy az etióp kincstárnok Ézsaiás próféta könyvét olvassa, az következik, hogy az magának olvasott fennhangon. Hasonlítsuk ezt össze a 2 Makkabeusok zárásával:

...most befejezem könyvem. Ha a történet megírása szép rendben és jól sikerült, akkor szándékom megvalósult. Ha valaki gyengén sikerült-

nek és szegényesnek tartaná – csak ennyi tellett tőlem. Amint veszélyes dolog bort csak magában inni, ugyanúgy nem jó csak vizet inni. Amint azonban a vízzel kevert bor fölűdit és növeli a jókedvet, úgy e könyv stílusa kedvére lesz azoknak, akik figyelnek az itt elbeszélte eseményekre. Ezzel elérkeztem a végére (15,37b–39).

Deuterokanonikus könyvek (Budapest, 1998), 172. o.

Lásd még G. L. Hendrickson, "Ancient Reading", *Classical Journal*, xxv (1929), 182–196. o.; H. J. Chaytor, "The Medieval Reader and Textual Criticism", *Bulletin of the John Rylands Library*, xxvi (1941–42), 49–56. o.; Eugene S. McCartney, "Notes on Reading and Praying Audibly", *Classical Philology*, lxiii (1948), 184–187. o.; B. M. W. Knox, "Silent Reading in Antiquity", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, ix (1968), 421–435. o.; Paul Saenger, "Silent Reading: Its Impact on the Late Medieval Script and Society", *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, xiii (1982), 369–414. o.; P. J. Achtemeier, "Omne verbum sonat: The New Testament and the Oral Environment of Late Western Antiquity", *Journal of Biblical Literature*, cix (1990), 3–27. o.; F. D. Gilliard, "More Silent Reading in Antiquity: non omne verbum sonabat", *Journal of Biblical Literature*, cxii (1993), 689–694. o. (következtetése: „a szóbeliség uralkodó volta nem jelenti annak kizárólagosságát, legyen szó akár írásról, akár olvasásról”, 694. o.); D. M. Schenkeveld, "Prose Usages of 'to Read'", *Classical Quarterly*, xlii (1992), 129–141. o.

29. Hermas révén, aki azt mondja, hogy „betűről betűre, mivel szótagonként nem tudtam”, lemásolt egy, a mennyből alászállt kis tekerceset (*Látomások*, II.i.4), arra következtethetünk, hogy a kéziratokat szótagonként másolták.

30. Ludwig Traube úttörő művét, melynek címe *Nomina Sacra: Versuch einer Geschichte der christlichen Kürzung* (München, 1907) A. H. R. E. Paap, *Nomina Sacra in the Greek Papyri of the First Five Centuries A. D.: The Sources and Some Deductions* (Leiden, 1959) c. könyvében a maga gyűjtésével egészítette ki. Míg Traube csupán 40 görög papiruszra támaszkodhatott, addig Paap 421 darab, a keresztyénség első öt évszázadából származó papirusz bizonyosságait használhatta föl. E témáról mostanság R. C. Nevius publikált tanulmányt "Papyrus Witnesses to the Text of the 'Nomina Sacra' in the Apocalypse" címmel, in *Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongresses*, szerk. Bärbel Kramer et. al. (Stuttgart, 1997), 750–755. o. C. H. Roberts szerint a *nomina sacra* rövidítéseinek jellemzően keresztyén szokása az 1. században alakult ki ([London] *Times Literary Supplement*, 1961. március 10., 160. o.). E témával kapcsolatban lásd még idem: *Manuscript, Society and Belief in Early Christian Egypt* (London, 1979), 26–48. o.; Gamble, *Books and Readers*, 74–78. o.; Kim Haines-Eitzen, *Guardians of Letters: Literacy, Power, and the Transmitters of Early Christian Literature* (New York, 2000), 91–96. o.

31. *The West from the Fathers to the Reformation*, szerk. G. W. H. Lampe (Cambridge, 1969), 73. o.

32. *Manuscript, Society and Belief*, 26–48. o.
33. Néhányan azt állítják, hogy a 2. század második felében Alexandriában már létezett egy keresztyén scriptorium; lásd pl. G. Zuntz, *The Text of the Epistles: A Disquisition upon the Corpus Paulinum* (London, 1953), 273. o. Ezzel ellenkező vélemény szerint nincs bizonyíték arra, hogy a 4. század előtt léteztek volna keresztyén scriptoriumok; lásd Haines-Eitzen, *Guardians of Letters*, 83–91. o.
34. Lásd T. C. Skeat, "The Use of Dictation in Ancient Book-Production", *Proceedings of the British Academy*, xlii (1956), 179–208. o.
35. *De pretiis rerum venalium* („Árszabályzat”), vii., 39kk., kiadva *Corpus Inscriptionum Latinarum*, iii., 831. o.; lásd E. R. Graser in Tenney Frank *An Economic Survey of Ancient Rome*, v (Baltimore, 1940), 342. o.
36. Lásd *New Testament Autographs*, kiegészítés az *American Journal of Philology*, 12 (Baltimore, 1982), 23. oldalán. Ezt mai összegben kissé körülményes lenne meghatározni. Viszonyítási alapként figyelembe vehetjük, hogy a Caracalla császár uralkodása (Kr. u. 211–217) előtti száz évben egy légionárius éves fizetése, *stipendiuma* az ellátmányon fölül 750 dénár volt.
37. Lásd a 11. ábrán annak bizonyítékát, hogy az írás hirtelen sötétre váltott, majd annak következtében egyre halványabbá vált, hogy a tollat négy-hat betűnként újra és újra bele kellett mártani a tintába.
38. Lásd P. M. Head és M. Warren, "Re-inking the Pen: Evidence from P.Oxy. 657 (P¹³) Concerning Unintentional Scribal Errors", *New Testament Studies*, xliii (1997), 466–473. o.
39. Igen érdekes irodalmi bizonyíték található egy, az Iliász harmadik és negyedik könyvét tartalmazó papirusztekercshez csatolt kolofonban (záradék), kb. a Kr. u. 3. századból (szerk. H. J. M. Milne, *Catalogue of the Literary Papyri in the British Museum* [London, 1927], 21–22. o.). A Wifstrand által javasolt olvasat szerint a kolofon első két sora a következő: "Εγὼ κορωνί" εἶμι γραμμάτων φύλαξ· κάλαμος" μ' ἔγραψε δεξιᾷ χεῖρ καὶ γόνυ; azaz: „mivel az írnok a papiruszlapot írás közben az ölében tartotta, azt mondhatjuk, hogy a térd az íróvesszővel és a jobb kézzel együttműködött írás közben”; lásd Albert Wifstrand, "Ein metrischer Kolophon in einem Homerus-papyrus", *Hermes*, lxxviii (1933), 468–472. o. Wifstrand javaslatának további kifejtéséhez lásd G. M. Parássoglou, "ΔΕΞΙΑ ΧΕΙΡ ΚΑΙ ΓΟΝΥ. Some Thoughts on the Postures of the Ancient Greeks and Romans when Writing on Papyrus Rolls", *Scrittura e Civiltà*, iii (1979), 5–21. o.; idem, "A Roll upon His Knees", *Yale Classical Studies*, xxxviii (1985), 273–275. o.
40. Az írnok írás közbeni testhelyzetére vonatkozó változatos művészeti bizonyítékokat lásd a következő művek képtábláin: A. M. Friend, Jr., "The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts", *Art Studies*, v (1927), 115–147. o. és vii (1929), 3–29. o.; W. H. P. Hatch, *Greek and Syrian Miniatures in Jerusalem* (Camb-

ridge, MA, 1931); B. M. Metzger, "When Did Scribes Begin to Use Writing Desks?" in Metzger, *Historical and Literary Studies, Pagan, Jewish, and Christian* (Grand Rapids, MI, 1968), 12. fejezet. A Rossano-evangéliumokban található miniatúra – amely Jézus perét ábrázolja (lásd 14. ábra, 99. o.), s amelyből arra következtethetünk, hogy a korabeli bírósági gyorsírók akkor is állva írtak, ha esetleg asztalhoz is ülhettek volna – értelmezésével kapcsolatban lásd William C. Loerke, "The Miniatures of the Trial in the Rossano Gospels", *Art Bulletin*, xliiii (1961), 171–195. o.

41. Az úgynevezett írótablák, amelyeket Qumránban találtak, s amelyeket a régészek egy mai asztal méretei szerint állítottak össze, magassága csupán kb. 50 centiméter volt, tehát túl alacsonyak voltak ahhoz, hogy íróasztalként használhassák őket; ezzel kapcsolatban lásd Bruce M. Metzger, "The Furniture of the Scriptorium at Qumran", *Revue de Qumrân*, i (1958–1959), 509–515. o.

42. Lásd azt a névtelen panaszlevelet, talán a 9. századból, amelyet Falconer Madan idéz, *Books in Manuscript* (London, 1893) c. munkájának 37. oldalán: "Ardua scriptorum prae cunctis artibus ars est: | Difficilis labor est, durus quoque flectere colla, | et membranas bis ternas sulcare per horas."

43. *Cassiodori Senatoris Institutiones*, szerk. R. A. B. Mynors (Oxford, 1937), 1. xxx. 1. Arról, hogy a keresztyének hogyan viszonyultak kézírataikhoz, hogyan készítették, s hogyan gondolkodtak használatukról, lényeges meglátó észrevételeket közöl Claudia Rapp tanulmánya: "Christians and Their Manuscripts in the Greek East in the Fourth Century", in *Scrittura, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio*, szerk. Guglielmo Cavallo et. al. (Spoleto, 1991), 127–148. o.

44. E szabályok szövegét Migne, *Patrologia Graeca*, xcix, 1739kk. oldalain olvashatjuk. Teodor hiteles életrajzához lásd Alice Gardner, *Theodore of Studium, His Life and Times* (London, 1905).

45. A görög írkokok névsorát illetően lásd Marie Vogel és Viktor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance* (Leipzig, 1909). Christopher de Hamel szerint a svájci Le Bouveret bencés szerzetesei kiadtak egy fölsorolást, amely különféle középkori kéziratok aláírt kolofonjait összegzi (19 000 db), s amelyben „néhány írnok önmagát Johannesként vagy Rogeriusként nevezi meg, amelyekünk nem sokat mond. Ugyanakkor nagy örömünkre szolgálhat, hogy az írkokok között számos nőt is találunk, noha erre igazán nem számítottunk volna." (*Medieval Craftsmen: Scribes and Illuminators* [Toronto, 1992], 43. o.)

46. [George Horner], *The Coptic Version of the New Testament in the Northern Dialect, otherwise called Memphitic and Bohairic*, i (Oxford, 1898), cxlvi kk.

47. Más átokzáradékokhoz lásd Lawrence S. Thomson, "A Cursory Survey of Maledictions", *Bulletin of the New York Public Library*, lvi (1952), 55–74. o.

48. Az ír szöveget, továbbá annak német fordítását lásd Kuno Meyer, "Neu aufgefunden altirische Glossen", *Zeitschrift für celtische Philologie*, viii (1912), 173–177.

o. Görög és latin nyelvű kéziratokhoz fűzött kolofonokhoz és megjegyzésekhez lásd W. Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, 3. kiad. (Lipcse, 1896), 491–534. o.; Gardthausen, *Griechische Palaeographie*, 424kk.

49. Más, lapszélre írt párbeszédhez lásd W. M. Lindsay, *Early Irish Minuscule Script* (Oxford, 1910), 42. o.

50. *Euszebiosz egyháztörténete* (ford. Baán István, Ókeresztény írók, 4. kötet, Budapest, 1983), v.xx.2. Vö. a Jel 22,18-ban található figyelmeztetéssel, ill. lásd W. C. van Unnik, "De la règle Μητε προσθεῖναι μητε ἀφελῆν dans l'histoire de canon", *Vigiliae Christianae*, iii (1949), 1–36. o.

51. A Biblia latin nyelvű kéziratának kellékeihez lásd Donatien De Bruyne, *Sommaires, divisions et rubriques de la Bible latine* (Namur, 1914); idem, *Préfaces de la Bible latine* (Namur, 1920); Patrick McGurk, *Latin Gospel Books from A.D. 400 to A.D. 800* (Brüsszel, 1961). Jürgen Regul, aki a Vetus Latina Institut gazdag anyagát használta, figyelemre méltó módon bővítette azt a latin nyelvű szöveganyagot, amelyben az evangéliumokhoz találunk bevezetést, kb. 70 kéziratot idézve apparátusában.

De Bruyne-nel ellentétben Regul arra a következtetésre jut, hogy az ún. Marcionellenes prólógusok nem ugyanattól származnak, s jellegükben, illetve eredetükre nézve egyáltalán nem is antimarcioniták. Mégis szükségesnek találta monográfiájának a *Die Antimarcionitischen Evangelienprologe* (Aus der Geschichte der Lateinischen Bibel 6; Freiburg, 1969) címet adni.

52. W. H. P. Hatch, "Euthalius", in *The Twentieth Century Encyclopedia of Religious Knowledge*, i (Grand Rapids, MI, 1955), 400. o.

53. A levelek fejezetbeosztásához lásd W. H. P. Hatch, *Facsimiles and Descriptions of Minuscule Manuscripts of the New Testament* (Cambridge, MA, 1951), 25. o. Lásd még H. K. McArthur, "The Earliest Divisions of the Gospels", in *Studia Evangelica*, iii, szerk. F. L. Cross (*Texte und Untersuchungen*, lxxxviii; Berlin, 1964), 266–272. o.

54. A τίτλοι teljes fölSOROLÁSÁT lásd H. von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt*, 1.i (Berlin, 1902), 405kk.

55. Lásd C. Nordenfalk, "The Eusebian Canon-Tables: Some Textual Problems", *Journal of Theological Studies*, xxxv (1984), 96–104. o.

56. Márk, Lukács és János evangéliuma, illetve Márk és János evangéliuma megegyező szakaszainak összevetését nem találjuk meg.

57. A pusztá számsorok hamarosan megragadták a művészek figyelmét, akik a számsorok között üresen maradt részeket díszes mintákkal, oszlopokkal, ívekkel, keretekkel, madarakkal, virágokkal stb. díszítették; lásd 20. ábra, 126. o. és Carl Nordenfalk, *Die spätantiken Kanontafeln: Kunstgeschichtliche Studien über die Eusebianische Evangelien-Konkordanz in den vier ersten Jahrhunderten ihrer Geschichte*, 2 kötet (Göteborg, 1938). A kérdéssel kapcsolatban lásd még, idem, "The Apostolic Canon Tables", *Gazette des beaux-arts*, lxii (1963), 17–34. o.; H. K. McArthur, "The Eusebian Sections and Canons", *Catholic Biblical Quarterly*, xxvii (1965), 250–256. o.

58. Euszebiosz levelének angol nyelvű fordítását jelentette meg Harold H. Oliver in *Novum Testamentum*, iii (1959), 138–145. o.

59. A „római katolikus egyház” kifejezésről

Ami a római katolikus egyház kezdeteit és a keresztyén kor első évszázadaiban használt elnevezést illeti, létezik egy többségi és egy kisebbségi nézet. A többségi nézet szerint a római katolikus egyház létezése, még ha csupán egy korai, kezdetleges formában, de már az első század végére visszavezethető. Bár a római katolikus tanrendszer később sokkal összetettebbé vált, és egyházszervezete kiterjedtebb lett, a római katolikusok és a protestánsok legnagyobb része egyetért a többségi nézetben, vagy legalábbis elismeri az ókori egyházat összetartó folytonosság szálait. A kisebbségi vélemény szerint az általunk ismert római katolikus egyház egészen a tizenegyedik századi kelet-nyugati egyházszakadásig hivatalosan nem alakult ki. Ezt a véleményt fogadja el az ortodox vagy keleti ortodox egyház, illetve még néhány protestáns csoport.

A kisebbségi véleménynek van némi gyakorlati haszna. Elsősorban az, hogy megkérdőjelezi a püspökök sorának elméletén alapuló római katolikus primátus tanát, amely szerint Krisztus rendelte volna el, hogy Péter legyen az első római főpap. Ettől függetlenül már évszázadokkal a keleti és a nyugati egyház kettészakadása előtt kialakulóban volt egy kezdetleges, fejletlen római katolikus rendszer. A római katolikus egyház egyik ismertetőjele az volt, hogy az évszázadok során a változó dogmák szintézisei mindig különböző történelmi és kulturális valóságokat tükröztek. Így tehát általánosságban elfogadott, hogy már hosszú idővel az 1054-es egyházszakadás előtt, az apostolica successio tanának megszületése előtt, sőt még a mise mint „Krisztus vértelen feláldoztatásának” kialakulása előtt római katolikus egyhárról beszélünk. Ez utóbbi nézetet a 12. században Peter Lombard népszerűsítette, majd később a Tridenti zsinaton nyerte el végső formáját (vö. 13. ülészak, I–IV. kánon, kb. 1551).

Hogyan keletkezett az általunk római katolikuság néven ismert szintézis? Gyökereit az ókori világ különböző gazdag és befolyásos gyülekezeteinek kialakuló elsőségében találjuk. Ide sorolhatjuk Efezust, Korinthust, Alexandriát, Odesszát és természetesen Rómát is. A folyamat még fontosabb állomását képezték a fenti gyülekezetekben működő tekintélyes írók és vezetők munkái. Ezeket az embereket gyakran monarchikus püspököknek nevezték, és végül közülük a legkiemelkedőbb kapta meg az apostoli atya tiszteletbeli címét. A fontos gyülekezetek és a kiváló meggyőzőképességgel rendelkező vezetők befolyására már az újszövetségi korban találunk példákat, ide sorolható például a jeruzsálemi gyülekezet kiemelkedő szerepe az ApCsel 15-ben leírt zsinaton és a zsinatot vezető Jakab egyértelmű tekintélye. A tizenkét apostol elismert tekintélyén túl az Újszövetség beszél az olyan emberek nagyhatású szolgálatáról, mint Apollós (ApCsel 19,1kk), Gájusz (3Jn 1–5), illetve negatív példája ellenére idevehetjük még Diottréfészt is (3Jn 9). A római katolikuság

és egyes tehetséges vezetők kiemelkedése a 2. század során felgyorsult. Példaként álljanak itt az olyan korai nem kanonikus írások, mint Római Kelemené (kb. Kr. u. 90), Ignatiuszé (kb. 117-ből) és Polükarposzé (meghalt 155-ben). A befolyásos gyülekezetek és vezetők természetes jelenségéből fakadt a római gyülekezet elsősége, hiszen vezetői is híresekké váltak, amint az el is várható egy olyan birodalom fővárosától, amely gyakorlatilag az egész akkoriban ismert világ felett uralkodott.

Róma a birodalom egyik legnagyobb és leggazdagabb városa volt, és nagy szerepet játszott a valódi apostoli hagyományok hitelesítésében. Róma vált az Újszövetség leghitelesebb másolatainak egyik legnagyobb tároló helyévé (l. a muratori kánont, amely egy második századi eredeti görög irat hetedik vagy nyolcadik századból származó másolata). A tévtanítók és csaló „Szentírásaik” által támasztott szakadások miatt keletkeztek az olyan híres, de gyakran félreértett idézetek pl. Irenaeustól mint „Extra ecclesiam non salus est.” („Nincsen üdvösség az egyházon kívül.”) és Tertullianustól: „Menjenek Rómába!”, azaz utazzanak el Rómába, hogy meglássák, mit mondanak az Újszövetség legjobb kézíratai. Ezek a szerzők egyértelműen nem egy olyan római katolikus szintézisről beszéltek, amely azután a középkor során kialakult, de elismerték egyfajta római vezetést.

A 2. század végére a korai egyházban egy másik fogalom is elterjedt. Megfogalmazásuk szerint ez volt az egyház katolikus vagy egységes álláspontja a megosztást hozó gnosztikus tévtanítókkal szemben. Ezt a fogalmat megtaláljuk az afrikai teológus, Tertullianus (kb. 190–200) pre-montanista írásaiban, és olyanok munkáiban, mint Irenaeus (meghalt 202-ben) és Alexandriai Kelemen (meghalt 215-ben). Mindannyian az egyház egységéről beszéltek, amely visszavezethető a vezetésben uralkodó egyetértésre, melyet már Krisztusnál és az apostoloknál megfigyelhetünk. Az egyháznak csupán egyféle üzenete van (vö. Gal 1,6–10; Ef 4,3–6). A keresztyén egyház katolicitását vagy egységességét a keresztyének már a legelső időktől kezdődően hirdették. Hitvallásukban a szent, katolikus egyházba vetett hitről beszéltek. Számos 2. és 3. századi egyházi szerző a tanításbeli egység és a bibliai hűség példaként büszkén mutatott Rómára. Számukra a keresztyén egység és a katolicitás sehol sem volt jobban látható, mint a római gyülekezetben uralkodó rendben és fegyelemben. Azonban ezekben a korai évszázadokban szó sem esett arról, hogy Rómának adminisztrációs felsőbbbsége lenne az összes többi keresztyén gyülekezet felett. Róma később ezt a jogot isteni előjogként követelte magáénak, majd később a római katolikuság kikiáltotta magát a keresztyén egység kizárólagos őrzőjének, illetve azt állította, hogy az apostolica successio tanításában különleges szerepet kapott.

Az 1. század végén az I. Kelemen által említett „püspökség” őriz Krisztus és az apostolok tekintélyét az egyház felett (64:1–4). A tisztséget azonban páli értelmében használták, tehát hogy több püspök létezik, akik együtt kormányozzák az egyes gyülekezeteket. Az apostolica successio tanítása, azaz hogy a püspöki tisztség az

egyik püspöktől a másikra száll, a monarchikus püspök gondolatának megjelenésével, a 2. század végén és a 3. században került előtérbe Irenaeus, Tertullianus és Kúprianosz nyomán. Ezek az írók azt állították, hogy a püspöki tisztségnek Krisztus rendelkezése tovább kell adnia az apostoli hagyományt. Volt „egy hagyomány... amelyet a gyülekezetek őriztek (figyeljük meg a többes számot) a presbiterek egymás utáni generációi által” (Irenaeus). De azt sohasem állították, hogy ezt a tekintélyt kizárólagosan csak az egyik gyülekezet püspöke birtokolja. Az a nézet, mely szerint a püspökök megbontatlan egymás utáni sorrendjének gondolata a római Szentszék Péter apostolhoz köti, finoman fogalmazva különös, és csupán jóval a 6. század után nyert teljes kifejtést. Ekkoriban kaptak ugyanis a területi püspökök egyre nagyobb hatalmat Konstantin császár 4. században hozott rendelete alapján.

A római katolikus egyház elsőségének alap gondolata, illetve az a nézet, mely szerint a római püspöknek kell uralkodnia az egész keresztyénség felett, csak később kapta meg végső formáját, bár kezdeteit már a 3. században felfedezhetjük. A 3. és 4. század nagy jelentőségű írói elismerték a római gyülekezet egyfajta elsőbbségét az egyenlőek között – primus inter pares –, ide tartozik, Ambrosius, Ágoston és Jeromos is, aki a Vulgata fordítását a római főpap, Damasus felkérésére kezdte el Kr. u. 382-ben.

A római katolikus egyház mint legfőbb adminisztratív fogalom hatalmas lendületet nyert akkor, amikor Konstantin császár (meghalt 337-ben) két részre osztotta a birodalmat. A nyugati gyülekezetek, ahol az uralkodó nyelv a latin volt, természetesen Rómára tekintettek, a keleti, főként görög nyelvet beszélő gyülekezetek viszont egyértelműen az újonnan fővárosnak kikiáltott Konstantinápolyt tartották elsőnek. Konstantinápoly Kr. u. 330. május 11-én vált a birodalom keleti részének fővárosává. Konstantin császár adminisztratív jellegű határozatai ekkoriban váltak gyakorlattá, és a keleti és a nyugati egyház közötti hatalmi harc komolyan is megkezdődött. Ezelőtt Róma szinte kérdés nélkül első volt. Most viszont új, szervezett riválisa támadt. Csak találgatni tudunk, hogy ez a tény mennyire befolyásolta az egymás után következő római püspökök tekintélyi és hatalmi igényeit és a római katolikus egyház végső meghatározását. Nagy Gergely (meghalt 604-ben) munkája hozta létre a 6. században a kánonjog alapvető szervezeti elméletét a nyugati, római egyház számára. Érdekes, hogy az újabb kor három nagy vallási mozgalma egyaránt a 6. században indult hódító útjára: a talmudi judaizmus kb. 550-ben, az iszlám kb. 570-ben és a katolicizmus Gergely-féle változata kb. 570-ben. Az apostolica successio tanítása a római katolikuságon belül még ma is alakul. Teljes dogmatikai kifejtése csupán a 19. században történt meg, illetve még később, a II. vatikáni zsinat határozataiban. Ez volt az első alkalom, amikor Róma egyértelműen kimondta, hogy „a római főpap, nem pedig az egyház határozza meg felsőrendű tekintélye alapján... a világméretű egyház által elfogadott (tanítást)” (vö. a „De Ecclesia Christi” alkotmány, #4, 1870).

„Krisztus helytartójaként és a teljes egyház pásztoraként a római főpápnak teljes, felsőbbrendű és világméretű hatalma van az egyház felett” (vö. „Lumen Gentium” #21 és #22, 1964).

A keleti és a nyugati egyház kettészakadásában az utolsó lépést az 1054-es év jelentette. A szétválási folyamat a 9. század közepére gyorsult fel, amikor a római I. Miklós pápa és a konstantinápolyi Phótiosz pátriárka kölcsönösen kiátkozták egymást. Láthatjuk, hogy a keleti egyház miként tarthatta 1054-et Róma elszakadásának és a különálló úrvacsora kezdeteinek. Ez a nézet azonban túlságosan leegyszerűsített, és nem válaszolja meg a két egyházat elválasztó kérdéseket. Az egyház egyre inkább római jellegű katolicitása már az egységes keleti egyház kialakulása előtt évszázadokkal megkezdődött.

A protestantizmussal intézményesen szembenálló római katolikus egyház a megkülönböztető tanbeli megfogalmazásait a 16. században a Tridenti zsinaton, illetve a 19. században a pápai ediktumokon keresztül alkotta meg. Számos olyan középkori hagyomány kapott így tanbeli jóváhagyást, amely igazolta a római elnyomást, és amely egykor kiváltotta a reformáció tiltakozásait. Ettől függetlenül Róma tanbeli gyökerei a 4. század végi – 5. századi posztneiceai egyházatyákra vezethetők vissza, bár az ő kijelentéseik még messze nem hasonlítottak a Tridenti zsinat teljesen kialakult nézeteire. Ágoston, aki például elfogadta a római gyülekezet vezetését, Rómától azért nem kapta meg sohasem az „egyházatyá” címet, mert egyértelműen írt a misében megjelenő transzszubsztanciáció ellen, amely kulcsfontosságú érv Róma tekintélye mellett. Ágoston szerint a sákramentum túlságosan szó szerinti értelmezése „a lélek elnyomását” eredményezi (De Doctrina Christiana). Emiatt és sok más okból Ágoston Luther egyfajta „védőszentje” és sok más 16. századi reformátor Biblián kívüli mércéje lett.

Bár az ókori egyház teljes egészében nem volt sem római, sem pedig teljesen katolikus (világméretű), már jóval az 1054-es egyházszakadás előtt, az ókori világ végén és a középkor kezdetén létező egyházat is ezzel a kifejezéssel szokták illetni.

(B. M. Metzger felkérésére írta: Michael A. Braun)

60. A marcionita prólógusok áttekintését lásd B. M. Metzger, *The Text, Canon, and Principal Versions of the Bible*, szerk. E. E. Flack és B. M. Metzger (Grand Rapids, MI, 1956), 24–26. o., amely J. Regul antimarcionita prólóguskutatásán alapul (lásd 62. o. 51. lábjegyzet).

61. Hogy ki volt ez az Euthaliosz, illetve Evagrius, s hogy mikor élhetett, igen széles körben vizsgálták; lásd pl. J. A. Robinson, *Euthaliana* (Cambridge, 1895); E. von Dobschütz, „Euthaliusstudien”, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, xxix (1899), 107–154. o.; von Soden, op. cit. 637–682. o.; C. H. Turner in Hastings’ *Dictionary of the Bible*, extra kötet (1904), 524–529. o.; G. Bardy in *Supplément au Dictionnaire de la Bible*, ii (1934), cols. 1215–1218; G. Zuntz, „Euthalius = Euzoius?” *Vigiliae Christianae*, vii (1953), 16–22. o.; J. W. Marchand, „The Gothic Evidence for ‘Euthalian’ Matter”, *Harvard Theological*

Review, xli (1956), 159–167. o.; Sebastian Brock, „The Syriac Euthalian Material and the Philonenian Version of the New Testament”, *Oriens Christianus*, lxxviii (1984), 170–195. o.; Hatch; és S. Döpp és W. Geerlings, szerk., *Dictionary of Early Christian Literature* (New York, 2000), 222–223. o.

62. Azon papiruszokhoz, amelyek tartalmaznak írásjeleket, lásd Guilelmus Flock, „De graecorum interpunctionibus” (doktori disszertáció, Bonn, 1908), 14kk.

63. A jellegzetes miniatúrák reprodukcióit lásd W. H. P. Hatch, *Greek and Syrian Miniatures in Jerusalem* (Cambridge, MA, 1931); E. J. Goodspeed, D. W. Riddle és H. R. Willoughby, *The Rockefeller McCormick New Testament* (Chicago, 1932); E. C. Colwell és H. R. Willoughby, *The Four Gospels of Karahissar* (Chicago, 1936); H. R. Willoughby és E. C. Colwell, *The Elizabeth Day McCormick Apocalypse* (Chicago, 1940); Carl Nordenfalk, *Die spätantiken Zierbuchstaben* (Stockholm, 1970); Kurt Weitzmann, *Late Antique and Early Christian Book Illumination* (New York, 1977); J. J. G. Alexander, *The Decorated Letter* (London, 1978); Carl Nordenfalk, *Early Book Illumination*, 2. kiad. (Stockholm, 1988); J. J. G. Alexander, *Medieval Illuminators and Their Methods* (London, 1994); Christopher de Hamel, *Scribes and Illuminators* (London, 1992); idem, *A History of Illuminated Manuscripts*, 2. kiad. (London, 1994); idem, *The British Library Guide to Manuscript Illumination, History and Techniques* (London, 2001).

64. „The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts”, *Art Studies*, v (1927), 115–146. o., és vii (1929), 3–29. o. Friend eredményeit későbbi kutatók megerősítették és továbbfejlesztették, mint pl. Kurt Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts* (Berlin, 1935), 23–46. o.; D. T. Tselos, „Unique Portraits of the Evangelists in an English Gospel-book of the Twelfth Century”, *Art Bulletin*, xxxiv (1952), 257–277. o.; E. Rosenbaum, „Evangelist Portraits of the Ada School and Their Models”, *Art Bulletin*, xxxviii (1956), 81–90. o.; K. Weitzmann, „Book Illustration of the Fourth Century: Tradition and Innovation”, in *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, szerk. Herbert L. Kessler (Chicago, 1971), 112–113., 115. o.; Joyce Kibiski, „The Medieval ‘Home Office’: Evangelist Portraits in the Mount Athos Gospel Book, Stravonika Monastery, Ms. 43”, *Studies in Iconography*, xxii (2001), 21–53. o.

65. Szerkesztette Athanasios Papadopoulos-Kérameus, *Manuel d’iconographie chrétienne* (Szentpétervár, 1909).

66. A képkritika és a szövegkritika közötti kapcsolathoz lásd Kurt Weitzmann, *Illustrations in Roll and Codex, a Study of the Origin and Method of Text Illustration* (Princeton, 1947), 182–192. o.

67. Az egyik legkorábbi példa a Septuaginta egy részletének tagolására a 2. (vagy 3.) századbéli Bodleian-töredék, amely a Zsoltárok könyvének egy részét tartalmazza, szerk. J. W. B. Barns és G. D. Kilpatrick (*Proceedings of the British Academy*, xliii [1957], 229–232. o.).

68. Jeromos, *Preface to Isaiah* (Migne, *Patrologia Latina*, xxviii, 825. o.).

69. Az ókorban a szónokok egy *kommán* a legfőbb nyolc szótágból álló sza-

kaszt értették, míg egy *kolon* legalább kilenc, legföljebb pedig tizenhat szótagból állt; lásd James A. Kleist, "Colometry and the New Testament", *Classical Bulletin*, iv (1928), 26kk.:

...ezek a meghatározások nem tűnnek túlságosan mesterkéltnak, ha figyelembe vesszük, hogy egy hexameter átlagos hossza tizenhat szótag volt, s hogy egy átlagos szónok egy levegővétellel aligha tudott tizenhat szótagnál többet elmondani... A kolometrikus írás egyik legfontosabb célja, amelyben minden ókori szónok egyetértett, az volt, hogy az olvasó értelemszerűen olvashasson, s helyesen gazdálkodjék a levegővel. Akármennyire is lényeges és elengedhetetlen ez az elvárás, mégiscsak feltételez némi önkényességet. Mit jelent az, hogy „értelemszerűen”? Mennyit lehet egy levegővel elmondani? Ebben az esetben is igaz, mint mindig, hogy *quot capita, tot sententiae* és *unusquisque in suo sensu abundat*.

A szokatlanul rövid sorokra példaként lásd 11. ábra, 89. o.

70. Lásd B. M. Metzger, "Bilingualism and Polylingualism in Antiquity; with a Check-List of New Testament MSS Written in More than One Language", in *The New Testament Age: Essays in Honor of Bo Reicke*, szerk. William C. Weinrich (Macon, GA, 1984), 327–334. o.

71. Kilencvennégy Biblián kívüli görög–latin kéziratot, illetve huszonöt görög–latin újszövetségi kéziratot sorol fel David C. Parker, *Codex Bezae: An Early Christian Manuscript and Its Text* (Cambridge, 1992), 52–54., 60. o.

72. Lásd különösen is H. J. W. Tillyard, *Handbook of the Middle Byzantine Musical Notation* (*Monumenta Musicae Byzantinae, Subsidia*, 1.i; Koppenhága, 1935); Carsten Höeg, *La Notation ekphonétique* (*Monumenta Musicae Byzantinae, Subsidia*, 1.ii; Koppenhága, 1935); E. G. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, 2. kiad. (Oxford, 1961).

73. Lásd Ewald Jammers, *Tafeln zur Neumenschrift, mit einer Einführung* (Tutzing, 1965).

74. A görög nyelvű újszövetségi fölolvasókönyvek tanulmányozásához lásd Ernest C. Colwell és Donald W. Riddle, *Prolegomena to the Study of the Lectionary Text of the Gospels* (Chicago, 1933), újabban pedig Klaus Junack, "Lectionaries", *Anchor Bible Dictionary*, 4. kötet (New York, 1992), 271–273. o. és Carroll D. Osburn, "Greek Lectionaries of the New Testament", in *The Text of the New Testament in Contemporary Research*, szerk. Ehrman and Holmes, 61–74. o. Lásd még a 77. lábjegyzetet.

75. Így pl. 1928-ig a *The Anglican Book of Common Prayer*-ben a zsoltárok és Lukács evangéliumának „énekei” az 1539-es *Great Bible*-ből valók voltak, noha több javaslat

született arra nézve, hogy abba azoknak az 1611-es King James-fordítás szerinti változatát kellene fölvenni.

76. Lásd Kurt Aland, *Kurzgefaßte Liste der griechischen Handschriften des Neuen Testaments*, zweite, neubearbeitete und ergänzte Auflage (Berlin, 1994). Naprakész fölsorolás található az Institut für neutestamentliche Textforschung honlapján (<http://www.uni-muenster.de/NTTextforschung>).

77. Gregory származását és életrajzát, illetve a tudós képét lásd *Biblical World*, NS 38, no. 5 (December 1911), 350–354. o. (képe a címlapon).

78. Lásd a University of Chicago által készített, s egyaránt a *Studies in the Lectionary Text of the Greek New Testament* cím alatt kiadott monográfiatorozatot, melynek első tanulmányát E. C. Colwell és D. W. Riddle írta. J. R. Branton, *The Common Text of the Greek Lectionary in the Lenten Lections* (1934); Morgan Ward Redus, *The Text of the Major Festivals of the Monologion in the Greek Gospel Lectionary* (1936); Bruce M. Metzger, *The Saturday and Sunday Lessons from Luke in Greek Gospel Lectionary* (1944); Harry M. Buck, Jr., *The Johannine Lessons in the Greek Gospel Lectionary* (1958); William D. Bray, *The Weekday Lessons from Luke in the Greek Gospel Lectionary* (1959); Ray Harms, *The Matthean Weekday Lessons in the Greek Gospel Lectionary* (1966).

79. Így Euszebiosz és Ágoston intéseim túl a laodiceai zsinat külön rendeletben tiltotta meg az amulettek készítését és használatát: „s megparancsoljuk, hogy mindazok, akik ilyeneket viselnek, az Egyházból kizárassanak”. Ezt és az ehhez hasonló utalásokat illetően lásd a papirusz lázamulettelhez fűzött jegyzeteket, Bruce M. Metzger, *Papyri in the Princeton University Collections*, iii (Princeton, 1942), 78kk. (E lázamuletről bővebben, Metzger, *Literary and Historical Studies* [Leiden, 1968], 104–110. o. Lásd még S. R. Pickering, "The Significance of Non-Continuous New Testament Textual Materials in Papyri", in *Studies in the Early Text of the Gospels and Acts*, szerk. D. G. K. Taylor (Atlanta, 1999), 121–140. o.

80. Hasznos életrajzi áttekintést írt J. Hellegouac'h, "État présent des travaux sur l'Histoire Romaine de Velléius Paternulus", in *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II.32.1 (Berlin, 1984), 404–436. o.

81. Meg kell azonban említenünk, nehogy az újszövetségi görög kéziratok teljes számára vonatkozóan fent megadott statisztikai adatok félrevezetőek legyenek, hogy a papiruszok többségében töredékesek, s mindössze 60 kézirat (amely közül a Codex Sinaiticus az egyetlen maiusculus kézirat) öleli föl a teljes Újszövetséget. A kéziratok nagy többsége csupán a négy evangéliumot vagy az apostoli leveleket tartalmazza. Az Újszövetség legkevésbé jól hagyományozott része a Jelenések könyve, kb. 300 görög kézirattal. Ebből tíz a maiusculus kézirat (Ⲙ, A, C, P, 046, 051, 052, 0163, 0169 és 0207), s ebből a tízből három (az itt említettek közül az utolsó három) csupán egyetlen lapból áll.

A Jelenések könyve másolatai közül számos (legalább 35) ugyanabban a kódexben van összegyűjtve, más, Biblián kívüli iratokkal egyetemben; ezek felsorolását illetően lásd B. M. Metzger, „The Future of New Testament Studies”, in *The Bible as Book: The Transmission of the Greek Text*, szerk. Scott McKendrick és Orlaith O’Sullivan (London, 2003), 205–206. o.

Második fejezet: Az Újszövetség szövegének jelentősebb forrásai

Az Újszövetség szövege eredetének megállapításához háromféle forrás áll rendelkezésünkre: egyrészt annak görög nyelvű kéziratai, másrészt annak korabeli fordításai, harmadrészt pedig a korai egyházi szerzők újszövetségi idézetei. A következőkben az ezekben a csoportokba tartozó forrásanyagokat fogjuk áttekinteni.

I. Az Újszövetség görög nyelvű kéziratai

A körülbelül 5700 görög nyelvű kézirat közül, amely a teljes Újszövetséget vagy annak bizonyos részleteit tartalmazza, most a legfontosabbakat fogjuk felsorolni. Az általánosan elfogadott három csoport alapján osztályozzuk őket, úgymint (1) papiruszok, (2) *maiusculus* kéziratok és (3) *minusculus* kéziratok. E csoportok mindegyikén belül a felsorolás alapja a Gregory-féle számozási rendszer. E kéziratok leírásánál gyakran utalnak annak szövegformájára is, amely lehet alexandriai, nyugati, cézárei, koiné vagy bizánci. Az efféle megkülönböztetés jelentőségét illetően lásd a 344–350. oldalakat. A magánszemély által nyilvánosságra hozott kéziratokat annak megjelentetője vagy megtalálója után is elnevezhették. Az itt említett más kéziratok jellemzőinek többé-kevésbé teljes áttekintése megtalálható a standard *kritikai apparátusban*.